

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Երբ Հայաստանը 1991 թ. անկախություն հռչակեց, երկրի տնտեսությունը դեռևս ամբողջովին գտնվում էր խորհրդային պլանային համակարգի շրջանակներում: Այն մեծապես կախված էր խորհրդային առևտրային գործընկերներից և պատրաստ չէր անցումնային ժամանակաշրջանին, քանի որ հետխորհրդային փուլում բացակայում էին ներդրումները ենթակառուցվածքներում և չկար այլ աջակցություն: 1994թ. Հայաստանի կառավարությունն ընդունեց կայունացման և բարեփոխումների համապարփակ ծրագիր, որի շրջանակներում իրականացվեց հողի սեփականաշնորհում՝ այն գյուղացիներին տալով փոքր հողակտրոնների տեսքով: Այդուհանդերձ, հողի նոր սեփականատերերից շատերը կամ գյուղատնտեսություն վարելու փորձ չունեին, կամ էլ նախկինում աշխատել էին կոլտնտեսություններում, որի արդյունքում չէին տիրապետում իրենց տնտեսությունն արդյունավետ կառավարելու համար անհրաժեշտ գիտելիքներին: Բացի այդ, գնալով վատթարանում էր ոռոգման համակարգի վիճակը, որի մեծ մասը շարքից դուրս էր եկել՝ դառնալով օգտագործման համար ոչ պիտանի:

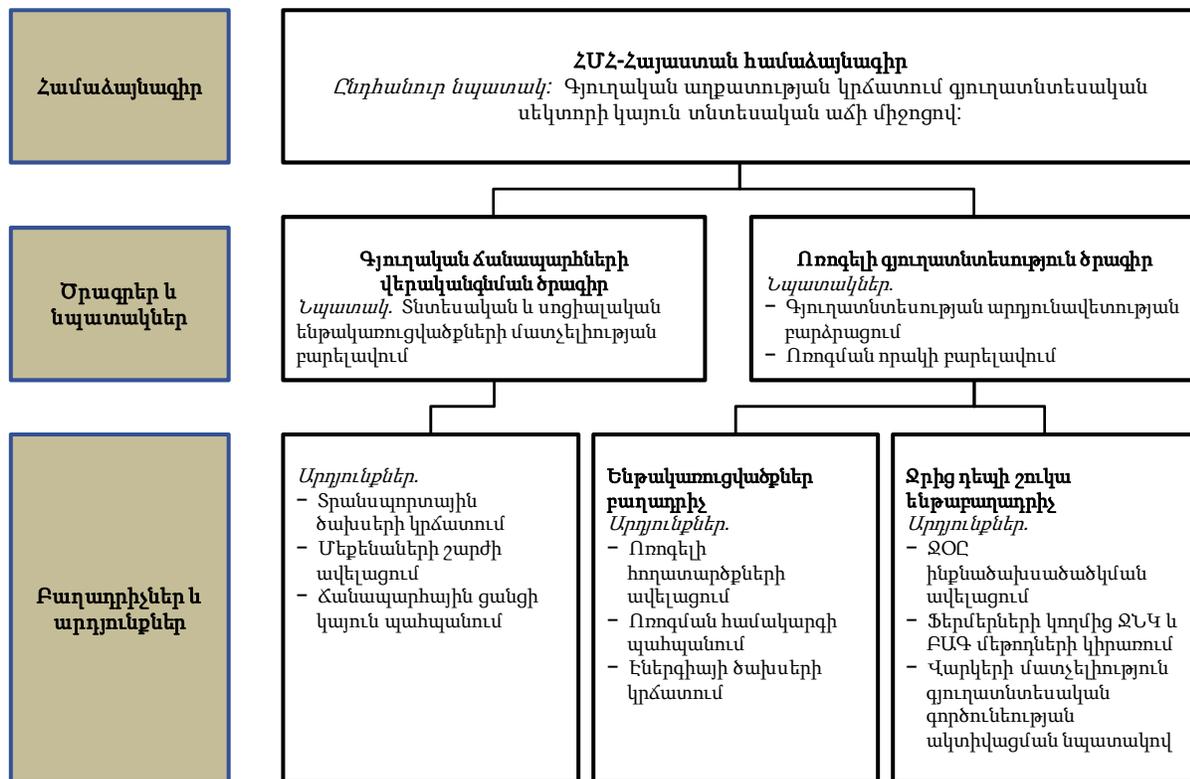
Հազարամյակի մարտահրավեր կորպորացիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 2006 թ. մարտին ստորագրված համաձայնագրի («Համաձայնագիր») նպատակն էր կրճատել աղքատությունը Հայաստանի գյուղական վայրերում և մեծացնել գյուղացիական տնային տնտեսությունների եկամուտը՝ բարելավելով ամբողջ գյուղատնտեսության ոլորտի գործունեությունը: Համաձայնագրի կառավարումն իրականացնում էր <Հազարամյակի մարտահրավեր> հիմնադրամ-Հայաստան> ՊՈԱԿ-ը/ՀՄՀ-Հայաստան/: Ի սկզբանե նախատեսվում էր, որ ծրագիրը պետք է ունենա երկու հիմնական բաղադրիչ. (1) Գյուղական ճանապարհների վերականգնում և (2) Ոռոգելի գյուղատնտեսություն,¹ որն իր հերթին ուներ երկու ենթաբաղադրիչ՝ Ենթակառուցվածքի ենթաբաղադրիչը, որի շրջանակներում պետք է վերականգնվեին ոռոգման ենթակառուցվածքները և Ջրից դեպի Շուկա ենթաբաղադրիչը (այսուհետ ՋՇ), որի շրջանակներում ֆերմերներին և ագրոբիզնեսի ընկերություններին տրամադրվելու էր վերապատրաստում, խորհրդատվություն և վարկային միջոցներ: ՋՇ-ի նպատակն էր աջակցել ֆերմերներին առավելագույնս օգտվել ենթակառուցվածքների բարելավումից՝ ներմուծելով ժամանակակից տեխնոլոգիաներ և անցում կատարելով բարձրարժեք մշակաբույսերին: Ենթադրվում էր, որ այս երկու ուղղություններով բարեփոխումները կնպաստեն նրանց

¹ ՀՄԿ խորհրդի 2009թ. հունիսի նիստին որոշում կայացվեց չջարունակել գյուղական ճանապարհների վերականգնման ծրագրի հետագա ֆինանսավորումը 236 միլիոն ԱՄՆ դոլար արժողությամբ համաձայնագրի շրջանակներում, քանի որ առկա էին մտահոգություններ երկրում ժողովրդավարական կառավարման վիճակի մասին: Նախքան այս որոշումը ծրագրի շրջանակներում արդեն իսկ վերականգնվել էր շուրջ 25 կմ ճանապարհ: 2012թ. հուլիսի դրությամբ ՀՄԿ ծրագրում ընդրված 150 կմ նախագծված ճանապարհների վերականգնումն ֆինանսավորվում է Համաշխարհային Բանկի կողմից:

տարեկան եկամտի ավելացմանը² և որ գյուղաբնակների կենսապայմանների բարելավումը կհանգեցնի գյուղական վայրերում տնտեսական աճին, որն իր ազդեցությունը կունենա նաև ողջ երկրի տնտեսության վրա: Պատկեր 1-ն ամփոփում է Համաձայնագրի ընդհանուր նպատակը և ներկայացնում, թե յուրաքանչյուր բաղադրիչ ինչպես պետք է նպաստեր այդ նպատակի իրականացմանը:

Հազարամյակի մարտահրավեր կորպորացիայի (ՀՄԿ) պատվերով իրականացվում էին Գյուղական ճանապարհների վերականգնման, Ենթակառուցվածքների և ՋՇ բաղադրիչների գնահատումներ: Այս զեկույցում ներկայացվում են ՋՇ գնահատման արդյունքները: ՋՇ-ն բաղկացած է բազմաթիվ ենթաբաղադրիչներից, որոնք նկարագրված են զեկույցի հաջորդ հատվածում և որոնցից յուրաքանչյուրի գնահատումն իրականացվում է առանձին-առանձին:

Պատկեր 1. Հայաստանի հետ համաձայնագրի ամփոփում

² Ըստ Համաշխարհային բանկի 2005թ. հրատարակած զեկույցի (Գուլատի և այլք. 2005) բարձրաժժեք են համարվում այն մշակաբույսերը, որոնց մեկ կիլոգրամը, մեկ հեկտարը կամ մեկ կալորիան ունի համեմատաբար բարձր տնտեսական արժեք, այն է՝ միդոն ու բանջարեղենը: Հայաստանում բարձրաժժեք են համարվում այն բոլոր մշակաբույսերը, որոնք իրենցից չեն ներկայացնում հացահատիկ կամ խոտ:

Ա. Ձեռ գործունեության ընդհանուր նկարագիր

Ինչպես արդեն նշել ենք, Ձեռ-ն ներառում էր բազմաթիվ բաղկացուցիչներ, որոնք պետք է համադրվեին միմյանց և Ենթակառուցվածքների բաղադրիչի հետ՝ միասնաբար նպաստելով գյուղատնտեսության շահութաբերության ավելացմանը և տնային տնտեսությունների /SS/ բարեկեցությանը: Ձեռ-ն ուներ երկու ենթաբաղադրիչ, այն է՝ Զրոգտագործողների միությունների անդամ ֆերմերների եկամտաբերության ավելացում և Ինստիտուցիոնալ հզորացում: Առաջին ենթաբաղադրիչն, իր հերթին, ուներ երեք ենթաձևեր, այն է՝ ֆերմերների վերապատրաստում, գյուղատնտեսական վարկեր և տեխնիկական աջակցություն/խորհրդատվություն գյուղատնտեսական ձեռնարկություններին: Զեկույցի օգտագործումն առավել դյուրին դարձնելու նպատակով այս փաստաթղթում տեղ գտած ենթաբաղադրիչներն ու ենթաձևերն անվանվում են բաղադրիչներ: Զեկուցում ներկայացված են գտնաբերված բաղադրիչների գնահատման արդյունքները, որոնք ամփոփված են ստորև:

- Առաջին և ամենամեծ բաղադրիչը դա **Ձեռ վերապատրաստումն է** երկու ուղղությամբ.
 - **Ջրի ներտնտեսային կառավարում (ՋՆԿ)**, որն իրականացրել է ԷյՍԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ կազմակերպությունը իր գործընկերներ ՎԻՍՍԱ Պլյուսի և Եվրոկոնսալտի հետ միասին: Վերապատրաստման շրջանակներում իրականացվել են դասընթացներ, գործնական պարապմունքներ, ինչպես նաև ցուցադրական տեղամասերի ստեղծում, որտեղ գործնականում ցուցադրվում էին ուսուցանվող ոռոգման տեխնոլոգիաները: Վերապատրաստման նպատակն էր նպաստել ֆերմերների կողմից նոր և արդյունավետ մեթոդների կիրառմանը, որն իր հերթին պետք է հանգեցներ գյուղատնտեսական արտադրության ծավալի մեծացմանը, համապատասխան ծախսերի կրճատմանը և վաճառքի ավելացմանը:
 - **Բարձրարժեք գյուղատնտեսության (ԲԱԳ) գծով վերապատրաստում**, որն իրականացրել է ԷյՍԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ կազմակերպությունն իր գործընկերներ հետ միասին: Այս բաղադրիչի շրջանակներում հիմնվել են ցուցադրական տեղամասեր և անցկացվել դասընթացներ ֆերմերների համար այնպիսի թեմաներով, ինչպիսիք են մշակաբույսերի փոխարինումը բարձրարժեք մշակաբույսերով և մշակության ինտենսիվությունը: ԲԱԳ վերապատրաստման նպատակն էր նպաստել ֆերմերների կողմից մշակության նոր մեթոդների և նոր մշակաբույսերի կիրառմանը, որն իր հերթին պետք է հանգեցներ գյուղատնտեսական արտադրության ավելացմանը և դիվերսիֆիկացիային, ինչպես նաև վաճառքի ծավալի աճին:
- **Ձեռ վարկային բաղադրիչի միջոցով** երկարաժամկետ վարկեր էին տրամադրվում այն ֆերմերներին, ովքեր մասնակցել էին Ձեռ վերապատրաստմանը և համապատասխանում էին ընտրության այլ չափանիշներին: Վարկերի մատչելիությունը ՋՆԿ և ԲԱԳ գծով վերապատրաստված ֆերմերներին հնարավորություն էր տալիս կիրառել

ռոռզման և մշակութայան նոր տեխնոլոգիաներ՝ այսպիսով ավելացնելով գյուղատնտեսական արտադրության և վաճառքի ծավալները: ՀՄՀ-Հայաստանը վարկային բաղադրիչի իրականացման համար ներգրավել էր Գյուղական ֆինանսավորման կառույցին (ԳՖԿ): Մասնակից վարկային կազմակերպությունները ստանում էին վարկային փաթեթները և դրանք տրամադրում ԳՖԿ-ին՝ դիտարկման և հաստատման նպատակով:

- **Ռոռզման կառավարման կառույցների ինստիտուցիոնալ հզորացում** (ՌԿԿԻՀ) բաղադրիչն իրականացվում էր Մոթ ՄաթԴոնալդի և ՎԻՍՏԱԱ-ի կողմից: Այս բաղադրիչի շրջանակներում տեխնիկական աջակցություն/խորհրդատվություն էր տրամադրվում Ջրօգտագործողների միություններին (ՋՕԸ), որոնք իրենցից ներկայացնում են ռոռզման ջրի բաշխումը և դրա դիմաց վճարումների հավաքագրումը իրականացնող տարածքային կազմակերպություններ: Բաղադրիչի շրջանակներում աջակցություն էր տրամադրվում նաև երեք Ջուր մատակարարող կազմակերպությունների (ՋՄԿ), որոնց ենթակայության ներքո են գտնվում ջրամբարները և պոմպակայանները: Այս բաղադրիչի նպատակն էր ամրապնդել ՋՕԸ և ՋՄԿ կառավարման, տեխնիկական, կառուցվածքային և ֆինանսական կարողությունները, ինչպես նաև ամրապնդել նրանց ինքնաֆինանսավորումը: Ակնկալվում էր, որ այս բարելավումների արդյունքում ՋՕԸ անդամները կստանան առավել արդյունավետ և կայուն ռոռզման ջրի մատակարարում: Բաղադրիչի շրջանակներում ներառված էին նաև ռոռզման քաղաքականության բարեփոխումներին ուղղված աշխատանքներ, որի արդյունքում՝ մասնակցային գործընթացի միջոցով, մշակվեց բարեփոխությունների ռազմավարություն:
- ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի կողմից իրականացվող **Հետերքահավաքային, վերամշակման և մարքեթինգի բաղադրիչի (ՀՎՄ)** ներքո ձեռնարկությունները և արտադրողների խմբերը ստանալու էին վերապատրաստում վերամշակման տեխնոլոգիաների, սննդի անվտանգության, ֆինանսական վերլուծության և առևտրային կապերի գծով: ՀՎՄ-ի նպատակն էր բարելավել գյուղմթերքի հետերքահավաքային պահպանությունը, ուժեղացնել վերամշակող ընկերություններին, որի արդյունքում ՋՊՀ շահառու ֆերմերները կստանային իրենց արտադրանքը վաճառելու ավելի մեծ հնարավորություններ:

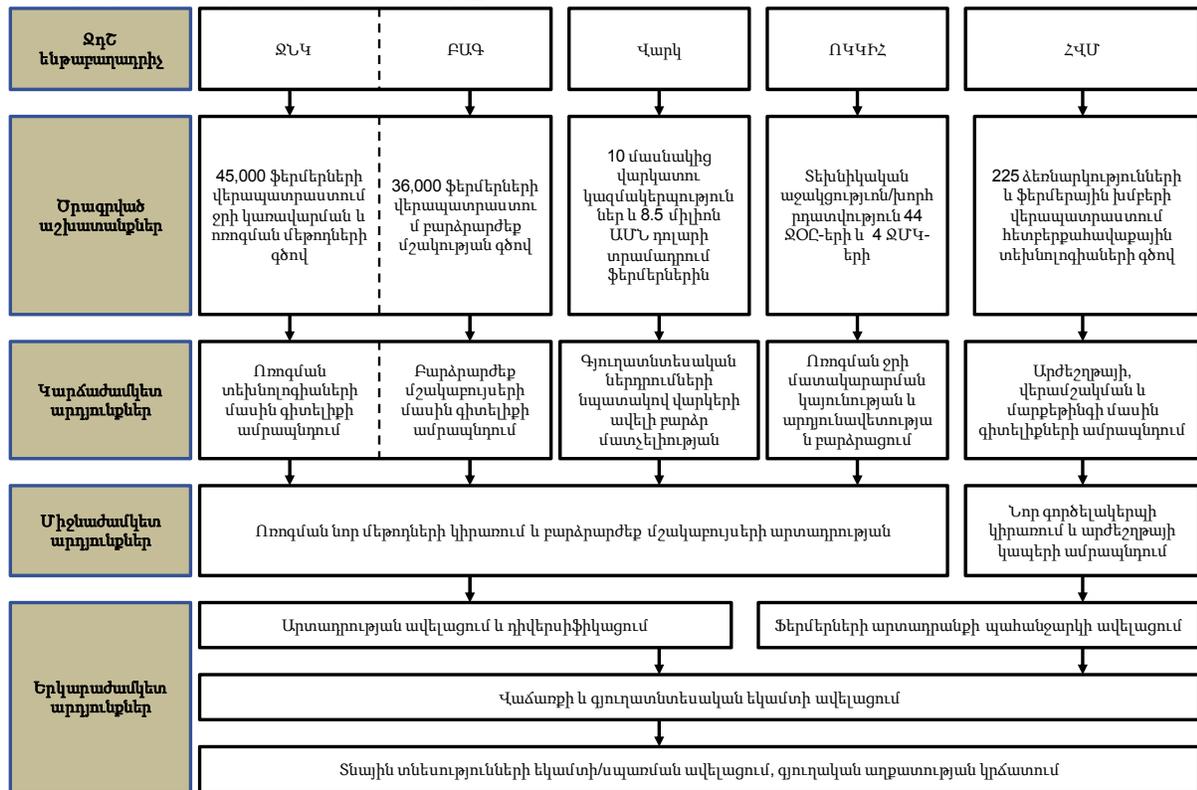
Նախատեսվում էր, որ այս բոլոր բաղադրիչները սերտորեն փոխկապակցված են լինելու: Քանի որ ՋՆԿ և ԲԱԳ դասընթացների ընթացքում ուսուցանված նոր տեխնոլոգիաներ (կաթիլային ռոռզում կամ ջերմոց) կիրառելը ֆինանսական ներդրման հետ էր կապված, վերապատրաստման շահառու ֆերմերները կարող էին դիմել ՋՊՀ վարկերին այդ ներդրումները ֆինանսավորելու համար:³ Բացի այդ, ՌԿԿԻՀ բաղադրիչի շահառու ֆերմերներից շատերը կարող էին մասնակցել ՋՊՀ վերապատրաստմանը և դիմել ՋՊՀ վարկերին: Այսպիսով, քանի որ այս բաղադրիչի կարճաժամկետ նպատակն էր ապահովել ռոռզման ջրի ավելի կայուն և արդյունավետ մատակարարում, դա հնարավոր

³ ՋՆԿ և ԲԱԳ դասընթացներին մասնակցությունը պարտադիր պահանջ էր ՋՊՀ վարկեր ստանալու համար:

Էր դառնում նաև այն պատճառով, որ ֆերմերները սկսում էին կիրառել ջրի կառավարման նոր մեթոդներ, անցում կատարում նոր մշակաբույսերի և մշակության նոր տեխնոլոգիաների, որոնք հնարավոր էին դառնում ՋՊՇ վարկային միջոցների շնորհիվ: Ենթադրվում էր, որ այս բաղադրիչների և ենթակառուցվածքների վերականգնման բաղադրիչի միջև ստեղծված կապերի արդյունքում պետք է աճեր և ավելի դիվերսիֆիկացված դառնար գյուղատնտեսական արտադրությունը:

ՀՄՀ-Հայաստանը նախատեսում էր նաև կապեր հաստատել ՀՎՄ-ի և այլ բաղադրիչների միջև, քանի որ ՀՎՄ օժանդակություն ստացած վերամշակող ձեռնարկությունները կարող էին սերտորեն համագործակցել ՋՊՇ շահառու ֆերմերների հետ և դրանով իսկ բարձրացնել նրանց արտադրանքի պահանջարկը: Ենթադրվում էր, որ ՋՊՇ միջբաղադրիչային այս կապերի շնորհիվ կավելանա գյուղմթերքի վաճառքի ծավալը և գյուղատնտեսությունից ստացած եկամուտը, ինչպես նաև ընդհանուր առմամբ կբարելավվեն շահառու ֆերմերների կենսապայմանները: (Պատկեր 2).

Պատկեր 2. ՋՊՇ տրամաբանական մոդելը

Բ. Հետազոտության հարցերը և գնահատման մոտեցումը

ՋՊՇ ազդեցության գնահատումն ի սկզբանե վերաբերում էր միայն վերապատրաստմանը, որի համար օգտագործվում էր պատահական ընտրանքի մեթոդը: ՋՊՇ մյուս երեք բաղադրիչների գնահատում նախատեսված չէր: Սյդուհանդերձ, հետագայում ՀՄԿ-ն որոշեց, որ պետք է կատարել նաև մյուս բաղադրիչների ազդեցության վերլուծություն՝ հնարավորինս հիմնվելով առկա քանակական տվյալների վրա: Չնայած վարկային բաղադրիչի, ՈԿԿԻՀ-ի և ՀՎՄ-ի վերլուծության հարցում առկա էին լուրջ սահմանափակումներ, այդ վերլուծությունները հնարավորություն էին տալիս

արձանագրել բաղադրիչների իրականացման աշխատանքները և որոշակի եզրահանգումներ անել առ այն, թե արդյոք դրանք հասել են իրենց առջև դրված նպատակներին:

Ձեռն չորս բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի համար գնահատումն առաջնորդվել է հարցերի երկու խմբով.

1. **Ինչպե՞ս է իրականացվել բաղադրիչը.** Մասնակիցների հիմնական բնութագրերը, նրանց ընտրության սկզբունքները, նրանց ստացած աջակցության տեսակները:
2. **Ո՞րն էր բաղադրիչի ազդեցությունը.** Բաղադրիչի իրականացման արդյունքում նոր տեխնոլոգիաների կամ մեթոդների կիրառման վրա ազդեցությունը, տնային տնտեսության եկամտի և աղքատության մակարդակի վրա ունեցած ազդեցությունը:

Հետազոտության հարցերին պատասխանելու համար օգտագործվել է որակական և քանակական տվյալների համադրությունը: Ինչ վերաբերում է բաղադրիչի իրականացման մասին հարցերին, այդ նպատակով օգտագործվել են որակական տվյալներ, այդ թվում՝ Սոցիոսկոպ կազմակերպության կողմից իրականացված Գործընթացի որակական վերլուծության հաշվետվությունները (Սոցիոսկոպ 2010 և Սոցիոսկոպ 2011), ՀՄՀ-Հայաստանի Համաձայնագրի ավարտի հաշվետվության նախագիծը (2011), ինչպես նաև մեր սեփական դիտարկումները դաշտային այցելություններից և հարցազրույցներից: Իրականացման աշխատանքները արձանագրելու նպատակով մենք նաև օգտագործել ենք քանակական տվյալներ, այդ թվում Ձեռն վարկերի վերաբերյալ ԳՖԿ վարչական տվյալները: Իսկ բաղադրիչների ազդեցության վերաբերյալ հարցերին պատասխանելու նպատակով օգտագործվել են քանակական տվյալներ տնային տնտեսությունների ելակետային և հաջորդող հետազոտություններից, ինչպես նաև ՋՕԸ վարչական տվյալներ ծախսերի և եկամուտների վերաբերյալ:

Քանակական վերլուծությունը՝ հատկապես վերապատրաստումների և վարկային բաղադրիչի գնահատման մասով, դիտարկում է ծրագրի ազդեցությունը մի քանի տարբեր արդյունքների վրա: Երբ գնահատվում են բազմակի ցուցանիշներ/բնութագրեր, ապա հավանական է, որ դրանցից որոշները դրական կամ բացասական վիճակագրական կարևորություն ներկայացնեն նույնիսկ այն դեպքում, երբ ծրագրի վրա ուղղակի ազդեցություն չեն ունեցել: Ելնելով այս հանգամանքից՝ տվյալ բաղադրիչի արդյունավետության մասին մեկնաբանություններ անելիս հաշվի են առնվում ընդհանուր միտումները և ոչ թե մեկ առանձին գործոնը, որպեսզի հնարավոր լինի առանձնացնել ծրագրի իրական ազդեցությունը (դրական թե բացասական) պատահական արդյունքներից:

Նախքան յուրաքանչյուր բաղադրիչի վերաբերյալ բացահայտումներին անդրադառնալը, մենք ամփոփում ենք ՀՄՀ-Հայաստանի և Ձեռն-ն իրականացնող գործընկերների ընդհանուր ձեռքբերումները: Դ-ից է ենթակետերում համապատասխանաբար ներկայացվում են վերապատրաստման, Վարկային, ՈԿԿԻՀ և ՀՎՄ վերլուծության արդյունքները: Թ կետում ներկայացվում են այս վերլուծությունից քաղված որոշ դասեր:

Գ. ՋՊԾ թիրախներ և արդյունքներ

Համաձայնագրի մշակման նախնական փուլից ևեթ ՋՊԾ յուրաքանչյուր բաղադրիչ մտածված էր այնպես, որ այն պետք է հասներ իր առջև դրված իրականացման թիրախներին, որոնք երբեմն վերանայվում էին իրականացման ընթացքում: Ինչպես երևում է Աղյուսակ 1-ից, բոլոր բաղադրիչների գծով թիրախները կամ կատարվել են կամ գերակատարվել: ՋՆԿ և ԲԱԳ վերապատրաստումների վերանայված թիրախներն էին 45,000 և 36,000 վերապատրաստված ֆերմեր համապատասխանաբար:⁴ Մինչ 2011 թ. կեսերը ԷյՍԻԴԻԱյ-ը գերազանցել էր ՋՆԿ թիրախը 600 ֆերմերով և հասել էր ԲԱԳ թիրախին: Ինչ վերաբերում է ՋՊԾ վարկերին, ապա ՀՄԿ-ն և ՀՄՀ-Հայաստանը նախատեսում էին տեղաբաշխել առնվազն 8.5 միլիոն ԱՄՆ դոլար վերապատրաստում անցած ֆերմերներին: 2008-ից 2011 թ. ընկած ժամանակահատվածում տրամադրվել էր շուրջ 13.3 միլիոն ԱՄՆ դոլար (սկզբնական և շրջանառու ֆոնդերից)⁵ գերազանցելով բաղադրիչի համար սահմանված թիրաժը 5 միլիոն դոլարով:

Ինչ վերաբերում է ՈԿԿԻՀ-ին, ապա 2010-ի վերջին, երբ ավարտին էին հասել բաղադրիչի աշխատանքները, բոլոր 44 մասնակից ՋՕԸ-երում (ինչպես նաև երեք ՋՄԿ-երում) իրականացվել էր կարիքների գնահատում և մշակվել էին Կառավարման բարելավման պլաններ (ԿԲՊ)⁶ այսպիսով իրականացնելով բաղադրիչի նպատակները: Բացի այդ, բոլոր 44 ՋՕԸ-երը ստացել էին համակարգիչներ, Աշխարհագրական տեղեկատվության համակարգեր (ԱՏՀ) և կահույք: Այս աջակցությունը ստանալու համար ՋՕԸ-երը կատարել էին որոշակի նախապայմաններ, այն է՝ ԿԲՊ աշխատանքային խմբերի հիմնում և մանրամասն աշխատանքային պլանի մշակում, տեղեկատվական ցուցատախտակների տեղադրում և անդամ ֆերմերների ընդհանուր ժողովների անցկացում: ՀՎՄ բաղադրիչի շրջանակներում աջակցություն էին ստացել 227 ձեռնարկություններ և ֆերմերային խմբեր, որը մի փոքր գերազանցում էր նախապես սահմանված 225 խմբի թիրախը:

Պետք է հատուկ ընդգծել այն հանգամանքը, որ իրականացնող կազմակերպությանը հաջողվել էր հասնել ՋՆԿ և ԲԱԳ վերապատրաստված ֆերմերների համար սահմանված շատ բարձր թիրախին: Միևնույն ժամանակ, նկատվում է ևս մեկ հանգամանք, այն է՝ վերապատրաստված ֆերմերների թվի և տրամադրված վարկերի թվի միջև առկա է զգալի տարբերություն: Մենք առավել մանրամասն կանդադրադառնանք այս հարցերին զեկույցի հաջորդ չորս ենթակատերում, որտեղ ներկայացվում են բաղադրիչների նպատակները, գնահատման մոտեցումը, իրականացմանն առնչվող բացահայտումները և ազդեցության մասին վկայող փաստերը:

⁴ Սկզբնական թիրախներն էին 60,000 և 30,000 վերապատրաստված ֆերմեր ՋՆԿ և ԲԱԳ գծով համապատասխանաբար:

Աղյուսակ 1. ՁՆԿ թիրախներ և արդյունքներ

	Թիրախ	Վերջնական արդյունք
ՁՆԿ և ԲԱԳ վերապատրաստում		
ՁՆԿ վերապատրաստված ֆերմերներ	Վերանայումից հետո՝ 45,000 (սկզբնական 60,000)	45,639
ԲԱԳ վերապատրաստված ֆերմերներ	Վերանայումից հետո՝ 36,000 (սկզբնական 30,000)	36,070
Վարկերի մատչելիություն		
Հատկացված վարկերի ընդհանուր գումարը (ԱՄՆ դոլար)	\$8.5 million	\$13.3 million ^a
Վարկերի ընդհանուր թիվը	Չկա	1,109 ^a
ՈԿԿԻՆ		
Տրամադրված խորհրդատվություն	452	452
Իրականացված կարիքների գնահատում	47 ^b	47 ^b
Կառավարման բարելավման պլանների (ԿԲՊ) մշակում ՋՕԸ-երի հետ միասին	44	44
ՋՕԸ-երին և ՋՄԿ-երին տրամադրված համակարգիչներ և բյուջետավարման, հաշվապահական ծրագրեր	Չկա	180
Աշխարհագրական տեղեկատվական համակարգերի (ԱՏՀ) բարելավում կամ տրամադրում	47 ^b	47 ^b
Կահույք և սարքավորում ստացած ՋՕԸ-եր և ՋՄԿ-եր	47 ^b	47 ^b
ՀՎՄ		
Աջակցություն ստացած ձեռնարկություններ	Վերանայումից հետո՝ 225 (սկզբնական 300)	227
Ձևավորված ֆերմերային խմբեր	Չկա	94
Հիմնված մթերման կետեր	20	21
Հիմնված համախմբման կետեր	Չկա	3

Աղբյուր. Ծրագիրն ավարտված է. Խոսում են արդյունքները, ՀՄՀ-Հայաստան, սեպտեմբեր 2011.

^a2011-ի դրությամբ, քանի որ շրջանառու միջոցներից կտրամադրվեն լրացուցիչ վարկեր:

^bՆերառում է 44 ՋՕԸ և 3 ՋՄԿ:

Դ. ՁՆԿ և ԲԱԳ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ

1. Վերապատրաստման բաղադրիչի ամփոփ նկարագրություն

ՁՆԿ վերապատրաստման բաղադրիչի՝ այդ թվում ՁՆԿ և ԲԱԳ նպատակն էր ֆերմերներին ուսուցանել այնպիսի մեթոդներ, որոնք բարձրացնում են գյուղատնտեսական գործունեության շահութաբերությունը ներդրումների առավել արդյունավետ օգտագործման միջոցով, ինչպես նաև նպաստում արտադրության ավելացմանը և մշակաբույսերի արժեքի բարձրացմանը: Վերապատրաստման շահառուներն էին ՋՕԸ անդամները, որոնք մասնակցելով այս դասընթացներին նաև հնարավորություն էին ստանում դիմել ՁՆԿ վարկ ավորմանը:

ՋՆԿ վերապատրաստման շրջանակներում ուսուցանվում էին տվյալ տարածքի համար կիրառելի ջրի կառավարման այնպիսի մեթոդներ, որոնք նվազեցնում էին ոռոգման վրա արվող ծախսերը: Նման մեթոդներից էր ակոսների չափերի փոփոխումը կամ խոնավաչափերի կիրառումը: ԲԱԳ վերապատրաստման միջոցով ուսուցանվում էին նոր մշակաբույսերի, բարձրարժեք մշակաբույսերի, ջերմոցների, բարձրակարգ սերմնանյութի և այլ մեթոդների մասին: ԲԱԳ ուսուցանվող մեթոդները կարելի է դասակարգել երկու խմբի. արտադրա-տնտեսական մեթոդներ, որոնց կիրառումը հնարավորություն է տալիս ավելացնել ֆերմերի արտադրության ծավալը կամ շահույթը և սոցիալ-բնապահպանական բարեփոխումներ, որոնք նպաստում են անվտանգ և բնապահպանական տեսանկյունից նպաստավոր մեթոդների կիրառմանը: Վերապատրաստումը բաղկացած էր 3-4 օր տևող դասընթացից, որին հետևում էր նաև գործնական պարապմունքը մոտակայքում գտնվող որևէ ցուցադրական տեղամասում: Յուրաքանչյուր դասընթացի մասնակցում էր 20-25 ֆերմեր մեկ կամ հարևան մի քանի համայնքներից, իսկ դասընթացը վարում էր գյուղատնտեսական հարցերով մասնագետը հենց այդ տարածաշրջանից: ՋՆԿ և ԲԱԳ դասընթացներն անց էին կացվում առանձին,

ՋՆԿ դասընթաց

բայց ֆերմերներից շատերը մասնակցում էին երկուսին էլ:

ՋՊՇ վերապատրաստման կարևորագույն մաս էր կազմում մի քանի ցուցադրական տեղամասերի հիմնումը, որտեղ կիրառվում էին դասընթացների ընթացքում ուսուցանված ոռոգման տեխնոլոգիաները և իրականացվում էր բարձրարժեք մշակույսերի արտադրություն:

Յուրաքանչյուր տեղամաս

ընտրվում էր այնպես, որ հասանելի լինեի հինգ համայնքի և որ ֆերմերները դասընթացների ավարտից հետո նույնպես հնարավորություն ունենային այցելել այդ տեղամասեր և ականատես լինելին ՋՆԿ և ԲԱԳ տեխնոլոգիաների օգտագործմանը: ԷյՍԻԴԻԱյ-ը նաև կազմակերպում էր վերապատրաստված ֆերմերների ուսուցողական այցեր այս տեղամասեր: Ցուցադրական տեղամասի հիմնման կարևորագույն նախապայման էր ֆերմերի պատրաստակամությունը ընդունել և կիրառել առաջարկվող բարելավումը և պրոպագանդել այն այցելու ֆերմերների շրջանում: Ընտրության համար կիրառվում էին նաև այլ չափանիշներ. օրինակ՝ համայնքում այլ տնտեսություններին մոտ գտնվելը, հողի որակը և այլն:

ԲԱԳ գուցադրական տեղամաս

2. Գնահատման մոտեցում

Ձեռք վերապատրաստման ազդեցությունը գնահատելու նպատակով գնահատող թիմը կիրառել է փուլային պատահական ընտրանքի մեթոդը: Վերապատրաստմանը մասնակցող համայնքները պատահականության սկզբունքով դասակարգվել են ծրագրային և ստուգիչ խմբերի: Ծրագրային խմբում վերապատրաստումն իրականացվել է ծրագրի սկզբից ի վեր, իսկ ստուգիչ խմբում՝ միայն ծրագրի վերջում: Բավարար ոռոգման ջուր ունեցող շուրջ 300 համայնքներ (ընդհանուր 400-ից, որտեղ իրականացվել է վերապատրաստում) 2007թ. պատահականորեն դասվել են երեք խմբի՝ ծրագրային խմբի համայնքներ (որոնք պետք է վերապատրաստում ստանային Համաձայնագրի 2-րդ տարում), ստուգիչ խմբի համայնքներ (որոնք պետք է վերապատրաստում ստանային Համաձայնագրի 5-րդ տարում) և հետազոտության մեջ չընդգրկված համայնքների խումբ (որը կարող էր վերապատրաստում ստանալ Համաձայնագրի 3-րդ կամ 4-րդ տարում): Ընտրության թափանցիկությունն ապահովելու համար մշակվել էր համակարգչային ծրագիր, որի միջոցով Գնահատման ընտրանքում ընդգրկվել էր 189 համայնքային խումբ, որոնք ներառում են 211 համայնք՝ 112-ը ծրագրային խմբում, 77-ը ստուգիչում: Պատկեր 3-ում ներկայացվում է, թե ինչպիսին է ծրագրային և ստուգիչ համայնքների բաշխվածությունը վերապատրաստում անցած բոլոր համայնքների մեջ: Վերապատրաստման բաղադրիչի ազդեցությունը գնահատվում էր ծրագրային և ստուգիչ խմբերի արդյունքների համեմատության միջոցով՝ դրանք դիտարկելով որոշակի ժամանակահատվածի կտրվածքով: Քանի որ վարկերից կարող էին օգտվել միայն ծրագրային խմբի անդամները, ապա ազդեցության վերլուծությունը առանձնացնում է Ձեռք վարկերի ազդեցությունը:

Վերապատրաստման ազդեցության գնահատման նպատակով 2007թ. /նախքան վերապատրաստման սկսելը/ և 2010 թ. /երեք տարի անց/ այս երկու խմբերի 3,547 գյուղական տնային տնտեսություններում /SS/ իրականացվել է Գյուղատնտեսական գործունեության հետազոտություն /ԳԳՏ/ ԱՐԵԳ ՀԿ-ի և Ջեն Քընսալթի կողմից: Ելակետային հետազոտությանը մասնակցության համար տնային տնտեսություններն ընտրվել էին ելնելով հետևյալ չափանիշներից՝ վերապատրաստմանը մասնակցելու հավանականություն /որը գնահատել էր գյուղապետը հիմնվելով հետազոտության խմբի կողմից ներկայացված չափանիշների վրա/, ինչպես նաև վերապատրաստման մասնակցին ներկայացված պահանջներից: Արդյունքում, ընտրանքում ընդգրկված տնային տնտեսությունները ներկայացուցչական չեն ծրագրային և ստուգիչ համայնքների բոլոր SS-երի համար, այլ ներկայացնում են այն SS-երը, որոնց վերապատրաստմանը մասնակցելու հավանականությունը մեծ կլիներ, եթե նրանց դա առաջարկվեր: ԳԳՏ հետազոտության ընթացքում յուրաքանչյուր SS-ի հարցեր են տրվել մշակաբույսերի, ոռոգման և մշակության մեթոդների, բերքի, վաճառքի, եկամուտի և սպառման մասին:

Համաձայն ԳԳՏ տվյալների, ելակետային փուլում հետազոտությանը մասնակցած երկու խմբերի SS-երը ունեին միանման ժողովրդագրական բնութագրեր և SS-ին պատկանող հողի չափերը նույնպես մոտ էին: Հետազոտության երկրորդ փուլին մասնակցած հարցվողի միջին տարիքը ելակետային փուլի տվյալներով 55 տարեկան էր, իսկ SS-ին պատկանող հողի միջին չափը երկու հեկտարից պակաս էր: Երկու խմբերի միջև նմանությունները վկայում են, որ պատահական ընտրանքի արդյունքում ձևավորվել են համարժեք բնութագրերով խմբեր: Բացի այդ, հետազոտության երկրորդ փուլի ընթացքում ծրագրային խմբի հարցվածների մեկ հինգերորդ մասն արդեն իսկ մասնակցել էր վերապատրաստմանը, իսկ ստուգիչ խմբից մասնակցել էր ընդամենը 10 տոկոսը:⁵ Մասնակցության նման տարբերությունները փաստում են, որ ծրագիրն իրականացնողները հիմնականում հետևել են փուլային պատահական ընտրանքի մոտեցմանը:

⁵ ԳԳՏ-ն SS-երին հարցնում էր, թե արդյոք հարցվողը կամ SS որևէ այլ անդամ մասնակցել է ՋԴԾ կամ այլ գյուղատնտեսական վերապատրաստման և թե արդյոք ստացել է համապատասխան վկայական /տվորաբար ՋԴԾ վերապատրաստվածները ստանում են վկայական, իսկ մյուս դասընթացների շրջանակներում վկայական չի տրվում/: Այս հարցը հնարավորություն էր տալիս պարզելու, թե ով է մասնակցել ՋԴԾ վերապատրաստումներին առանց հստակեցնելու թե ով է եղել վերապատրաստման իրականացնողը:

մի շարք համայնքներ ավելի ուշ նույնպես կներգրավվեն վերապատրաստման ծրագրում, քանի որ ոռոգման ենթակառուցվածքների վերականգնման արդյունքում պետք է բարելավվեր այդ համայնքների ոռոգման վիճակը: Այդուհանդերձ, ոռոգման ենթակառուցվածքների ծրագրի հետաձգումը հանգեցրեց նրան, որ վերապատրաստումները ավարտելու պահին այս լրացուցիչ համայնքներից շատերը դեռ ոռոգման ջուր չունեին: Պետք է նշել, որ վերապատրաստման ծրագրում ներգրավված համայնքների շուրջ կեսում ոռոգման ջրի մատակարարումը պայմանավորված էր ոռոգման ծրագրում ընդգրկված ենթակառուցվածքի վերականգնումից:⁶ Ավելին, որոշ համայնքներ, որոնք ի սկզբանե դիտարկվել էին որպես հուսալի ոռոգում ունեցող, իրականում չունեին կայուն ջրամատակարարում:

Համայնքի ներսում վերապատրաստման մասնակիցներին ընտրելիս առաջնություն էր տրվում ՋՕԸ անդամ ֆերմերներին: Սա պայմանավորված էր նրանով, որ վերապատրաստումից առավելագունս կարող էին օգտվել այն ֆերմերները, որոնք ունեին հուսալի ոռոգման ջուր: Վերապատրաստման դասընթացների համակարգողները պաստառներ և հայտարարություններ էին փակցնում համայնքի կենտրոնական մասում՝ բարձրացնելով այդ մասին ֆերմերների իրազեկվածությունը: Համակարգողներին աջակցում էին նաև համայնքի ղեկավարները՝ խրախուսելով համայնքի անդամների մասնակցությունը և առանձնացնելով ՋՕԸ այն անդամներին, որոնք առավել պատրաստակամ էին մասնակցելու վերապատրաստմանը: Թեև ՋՕԸ անդամ լինելը կարևոր էր վերապատրաստման մասնակիցներին ընտրելու հարցում, այն սահմանափակող պահանջ չէր, և ծրագրի արդյունքում վերապատրաստվել են ՋՕԸ անդամ չհանդիսացող որոշ ֆերմերներ կամ ակտիվ գյուղատնտեսական գործունեության մեջ չներգրավված անձիք:

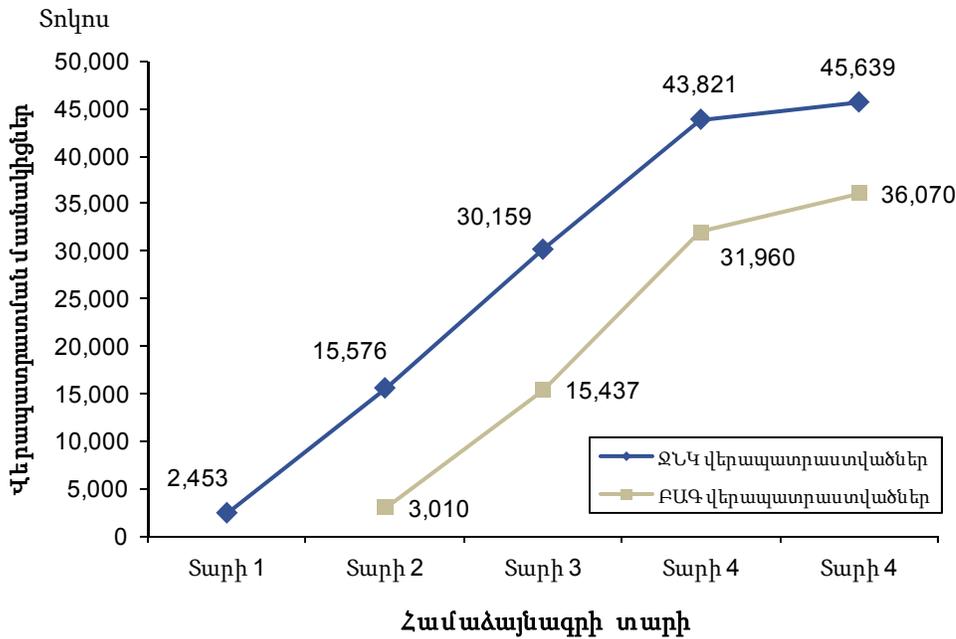
Իրականացնողները հաջողությամբ բավարարել են բոլոր թիրախները. Ի սկզբանե նախատեսվում էր, որ 60,000 ֆերմեր պետք է անցնի ՋՆԿ վերապատրաստում, իսկ նրան կեսը՝ ԲԱԳ վերապատրաստում: Երբ պարզ դարձավ, որ երկու դասընթացների միջև կապերը շատ սերտ են, և որ ֆերմերները գերադասում են մասնակցել երկուսին էլ, ՋՆԿ թիրախն իջեցվեց մինչև 45,000՝ հնարավորություն տալով ԲԱԳ թիրախը բարձրացնել մինչև 36,000: Ինչպես հետևում է Պատկեր 4-ից, իրականացնողները հաջողությամբ հասել են բոլոր վերանայված թիրախներին և Համաձայնագրի 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ տարում արդեն իսկ սպասարկել շահառու համայնքների մեծ մասը:

Վերապատրաստման մասնակիցները բարձր էին գնահատում դասընթացավարների գիտելիքները գյուղատնտեսության, մասնավորապես տվյալ տարածաշրջանին հատուկ գյուղատնտեսության վարման առանձնահատկությունների մասին: Անհատական հարցազրույցների ընթացքում վերապատրաստված ֆերմերները վերհիշում էին ՋՆԿ և ԲԱԳ ուսուցանված հիմնական նյութերը և բարձր գնահատում այն հանգամանքը, որ վերապատրաստումները վարում էին տվյալ տարածքի առանձնահատկություններին

⁶ Որոշ համայնքներ, որտեղ ոռոգման ենթակառուցվածքները վերանորոգվել էին ծրագրի կողմից, հետագայում իրենց իսկ խնդրանքով և ՀՄՀ-Հայաստանի հավանությամբ ավելացվել էին ՋՆԸ վերապատրաստման ցանկին: Այդուհանդերձ, քանի որ այդ համայնքները ուշ էին միացել ծրագրին, դրանք չէին ընդգրկվել ազդեցության գնահատման մեջ:

ծանոթ մասնագետներ (Սոցիոսկոպ 2010): Դասընթացավարները լավ էին պատկերացնում տվյալ տարածաշրջանի կլիմայական պայմանները և հողատեսքի առանձնահատկությունները և կարող էին գնահատել բարձրարժեք գյուղատնտեսության անցման հնարավորությունները: Որոշ համայնքներում վերապատրաստման պահանջարկը շատ բարձր էր և համայնքի անդամների նախաձեռնությամբ անց է կացվել մինչև 5 լրացուցիչ դասընթաց, չնայած նախնական ծրագրով դա նախատեսված չէր (ՀՄՀ-Հայաստան 2011):

Պատկեր 4. ՋՆԿ և ԲԱԳ դասընթացների մասնակիցների թիվն ըստ Համաձայնագրի տարիների

Աղբյուր. ՀՄՀ-Հայաստանի Ցուցանիշների վերահսկման աղյուսակ (2011).

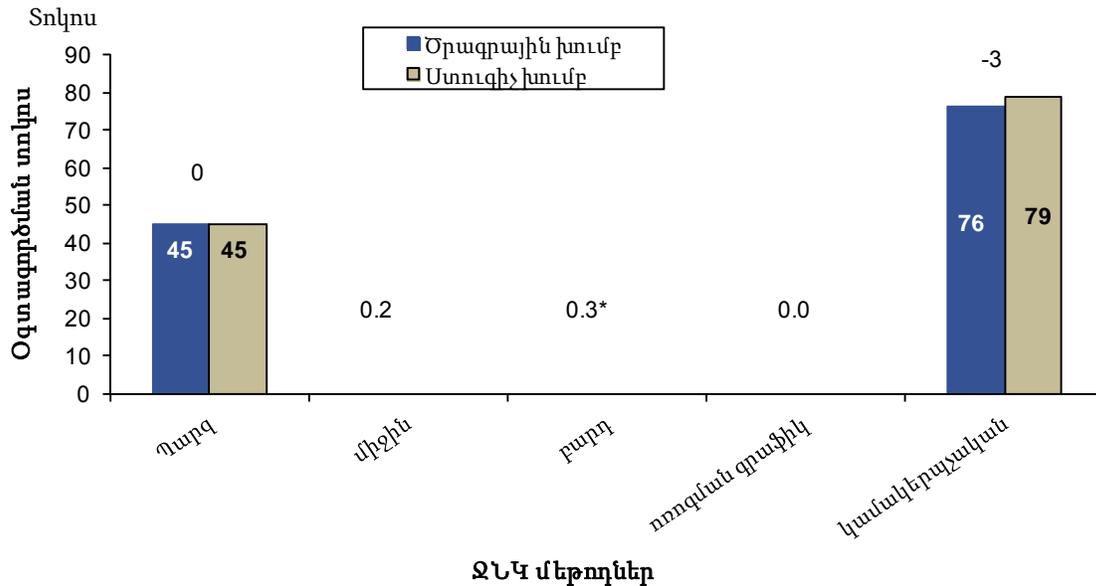
Այդուհանդերձ, վերապատրաստման բարձր թիրախները թույլ չէին տալիս ռեսուրսները կենտրոնացնել այն ֆերմերների վրա, որոնց կողմից դասընթացներից օգուտ քաղելու հավանականությունն ավելի մեծ էր: Սոցիոսկոպի տվյալների համաձայն վերապատրաստումներին ընդգրկվել էին այնպիսի ֆերմերներ, ովքեր ակտիվ գյուղատնտեսությամբ չէին զբաղվում, այդ թվում մեծահասակները (միննույն ժամանակ պետք է նկատել, որ ազդեցության գնահատման համար օգտագործված ԳԳՀ հետազոտության ընտրանքում ընդգրկված ֆերմերներից ընդամենը մի քանիսն էին, որ ակտիվ ֆերմերներ չէին): Բացի այդ, որոշ դաշտային աշխատակիցներ և համայնքապետեր վերապատրաստման նկատմամբ ֆերմերների հետաքրքրությունը բարձրացնելու նպատակով չարաշահել էին վարկից օգտվելու հնարավորության հարցը՝ կարծելով, որ հակառակ դեպքում բավարար թվով ֆերմերներ չեն մասնակցի դասընթացներին: Արդյունքում, ՋՆԿ և ԲԱԳ դասընթացներով իրականում չհետաքրքրված որոշ ֆերմերներ նույնպես մասնակցում էին վերապատրաստմանը՝ այն դիտարկելով որպես վարկից օգտվելու հնարավորություն: Փաստորեն, ստացվում էր այնպես, որ վերապատրաստողների ուշադրությունն ու ջանքերը չէին կենտրոնանում հենց այն ֆերմերների վրա, ովքեր իրականում հետաքրքրված էին դասավանդվող նյութով:

4. ՁՆԿ և ԲԱԳ վերապատրաստման ազդեցությունը

Ֆերմերները հիմնականում կիրառում էին պարզ ՁՆԿ բարելավումները, իսկ վերապատրաստումը ակնհայտ ազդեցություն չունեց նոր մեթոդների կիրառման վրա: Ելակետային հետազոտության տվյալների համաձայն շատ քիչ ֆերմերներ էին օգտագործում ՁՆԿ մեթոդները, իսկ համարյա բոլոր հարցվածներն օգտագործում էին այնպիսի պարզ բարելավումներ, ինչպիսին է, օրինակ, ակոսի չափերի փոփոխությունը: Հաջորդող հետազոտություններից պարզվեց, որ ֆերմերների շուրջ կեսն օգտագործում էր պարզ մեթոդներ, բայց շատ քչերն էին կիրառում միջին բարդության (օրինակ՝ փականով խողովակներ) կամ բարդ բարելավումներ (օրինակ՝ կաթիլային ոռոգում): Թե ծրագրային և թե ստուգիչ խմբում ընդգրկված ֆերմերները հավասարապես կիրառում էին պարզ ՁՆԿ մեթոդները: Պարզ ՁՆԿ մեթոդների կիրառման ավելացումը երկու խմբում էլ բացատրվում է ոչ այնքան ստուգիչ խմբի գյուղատնտեսության վարման մեթոդներում եղած փոփոխություններով, որքան ելակետային և հաջորդող հետազոտությունների ամփոփման տարբեր ժամանակահատվածներով⁷: Կազմակերպչական այնպիսի բարելավումները, ինչպիսիք էին հողի նախապատրաստումը կամ ՋՕԸ-ի հետ պայմանագրի օրինակն ունենալը, նույնպես կիրառվում էին ֆերմերների կողմից, բայց դրանց կիրառման վրա վերապատրաստման ազդեցությունը զգալի չէր: Եվ ի վերջո, չկար որևէ հիմնավոր փաստարկ առ այն, որ վերապատրաստումն ազդել էր ոռոգելի հողերի ավելացման վրա:

⁷ Ելակետային հարցման ընթացքում ֆերմերներին հարց էր տրվում այն մասին, թե արդյոք նրանք կիրառել են ակոսների չափերի փոփոխությունը, սակայն հարցազրուցավարների կողմից տրված բացատրությունը շատ անորոշ էր, որի արդյունքում շատ քիչ թվով ֆերմերներ էին ասել, որ իրենք օգտագործում են այդ մեթոդը: Հաջորդող հարցման ժամանակ ֆերմերներին տրվում էր շատ ավելի ճշգրիտ հարց՝ ուղղակիորեն հարցնելով ակոսի երկարության, լայնության, խորության փոփոխության մասին: Ֆերմերների հետ հետագա հարցազրույցներից նույնպես պարզ էր դառնում, որ նրանք այս մեթոդի կապակցությամբ որևէ փոփոխություններ չեն կիրառել:

Պատկեր 5. ՋՊՇ վերապատրաստումների ազդեցությունը ֆերմերների կողմից ՋՆԿ մեթոդների կիրառման վրա հետազոտության երկրորդ փուլի տվյալներով (տոկոս)

Աղբյուր. ԳԳՏ 2007-2008 և 2010-2011

Նշում: Բարդ տեխնոլոգիաների կիրառման գծով ազդեցության կանխատեսումները վիճակագրորեն նշանակալի էին 10-տոկոսի մակարդակում, բայց կիրառումը ցածր էր թե՛ ծրագրային և թե՛ ստուգիչ խմբում: Հետազոտության երկրորդ փուլում երկու խմբի տոկոսների հաշվարկներն էլ ռեգրեսիոն մեթոդի միջոցով համապատասխանեցվել էին՝ հաշվի առնելով էլակետային փուլի տարբերությունները և կիրառելով հարցմանը չպատասխանողների որոշակի կշիռ: Գրանցված տարբերություններն անհրաժեշտաբար հավասար չեն երկու խմբերի միջև տարբերությունների միջինին՝ հաշվի առնելով թվերի կլորացումը: Գնահատման մեթոդի մանրամասների համար տես Հավելված Ա:

*/**/**/**** Նշանակալի տարբերվում է 0 -ից .10/.05/.01 մակարդակում, համապատասխանաբար, երկկողմանի թեստ /two-tailed test/:

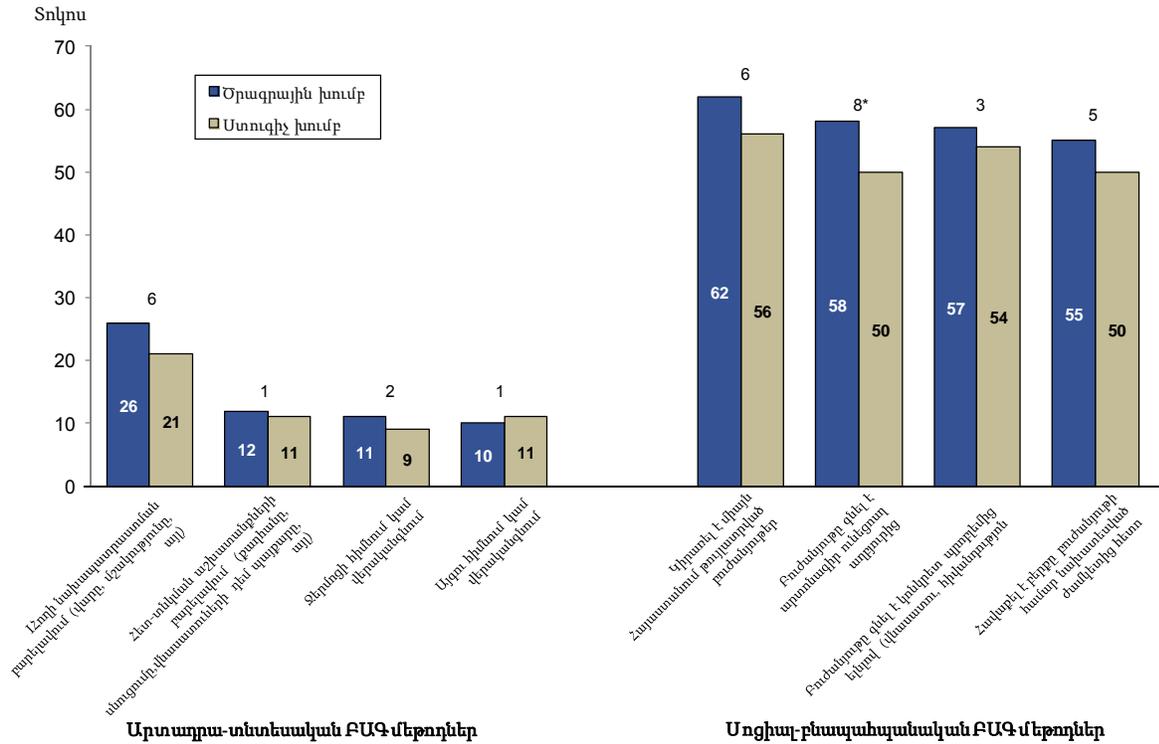
Հնարավոր է, որ բարելավված մեթոդների հետ կապված ծախսերը, ինչպես նաև որոշման ենթակառուցվածքների բացակայությունը թիրախային խմբի ֆերմերներից շատերին հետ են պահել վերապատրաստման ընթացքում ուսուցանված մեթոդների կիրառումից: ՋՆԿ դասընթացների հիմնական նպատակը ջրի խնայողական օգտագործումն էր՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանում ֆերմերները վճարում են ըստ այն հողակտորի չափերի, որը նրանք նախատեսում են որոգել, ինչպես նաև մշակաբույսի տեսակի: Արդյունքում, ջուրն արդյունավետ օգտագործելուն նպաստող դրդապատճառները բացակայում են: Չնայած նրան, որ ֆերմերների կարծիքով կաթիլային ոռոգումը ՋՆԿ լավագույն մեթոդներից էր, այն իրենից ներկայացնում է բավականին ծախսատար բարելավում: Անհատական հարցազրույցների ընթացքում ֆերմերները՝ որպես ՋՆԿ և ԲԱԳ բարելավումների չկիրառման հիմնական պատճառ նշել են ֆինանսական սահմանափակումները (Մոցիոսկոպ 2010, ԷյՍԻԴԻԱյ 2011, ՀՄՀ-Հայաստան 2011c): ՋՆԿ և ԲԱԳ մեթոդների կիրառմանը խոչընդոտող տարածված պատճառներից մեկն էլ որոշման ենթակառուցվածքի բացակայությունն էր: Չնայած նախատեսվում էր, որ վերապատրաստումը պետք է լրացներ ենթակառուցվածքների վերականգնման ենթածրագիրը, դրա իրականացումը հետաձգվեց գրեթե մինչև Համաձայնագրի ավարտը: Ավելին, լավ որոշման ջրի մատակարարում ունեցող համայնքներից շատերը հետագայում նույնպես դասվեցին վատ որոգում ունեցողների թվին: Այսպիսով՝ հավանական է, որ ծրագրային խմբի ֆերմերների կողմից ՋՆԿ և ԲԱԳ

մեթոդների կիրառումը սահմանափակվում էր հուսալի ոռոգման ջրի բացակայության պատճառով:

Առկա են փոքր դրական ազդեցություններ ԲԱԳ մեթոդների կիրառման մասով . Դասընթացների ընթացքում ուսուցանվել են բազմաթիվ տնտեսապես արդյունավետ ԲԱԳ մեթոդներ, այդ թվում՝ պարարտացում կամ ջերմոցների հիմնում: Միևնույն ժամանակ ուսուցանվել են նաև սոցիալ-բնապահպանական բարելավումներ, որոնք կարևորում էին բնապահպանական առումով բարենպաստ, սոցիալապես պատասխանատու այնպիսի մեթոդներ, որոնք թեև ուղղակիորեն չեն անդրադառնում արդյունավետության կամ շահութաբերության վրա, սակայն երկարաժամկետ կտրվածքով կարող են կարևոր լինել ֆերմերի և սպառողի առողջության կամ շրջակա միջավայրի համար: Ինչպես երևում է Պատկեր 6-ից, հողի նախապատրաստման բարելավումը ամենամեծ կիրառում ստացած արտադրատնտեսական ԲԱԳ մեթոդն էր, որը կիրառվել է ծրագրային խմբի 26 և ստուգիչ խմբի 21 տոկոսի կողմից (*p*-արժեք 0.11): Սոցիալ-բնապահպանական բարելավումների առումով արձանագրվել է, որ բուժանյութերը արտոնագրված մատակարարից գնելը 8 տոկոսային կետով ավելի հավանական էր ծրագրային խմբի ֆերմերների շրջանում, իսկ սա իրենից ներկայացնում է վիճակագրորեն նշանակալի ազդեցություն 0.10 մակարդակում (*p*-արժեք 0.08): ԲԱԳ երկու տիպի բարելավումների գծով որևէ այլ վիճակագրորեն նշանակալի ազդեցություն չի դիտարկվել:

Որոշ ԲԱԳ մեթոդների գծով փոքր, բայց դրական ազդեցությունները չեն զուգակցվել մշակաբույսերի տեսակի կամ ընդհանուր արտադրության տեսանկյունից վիճակագրորեն նշանակալի ազդեցություններով. Ըստ հարցման արդյունքների՝ երկու խմբերի ֆերմերների զգալի մասը (90 տոկոսից ավելին) մշակում է բարձրարժեք մշակաբույսեր, սակայն առանձին մշակաբույսերի կամ մշակաբույսերի տեսակների մշակության առումով ֆերմերների միջև վիճակագրորեն նշանակալի տարբերություններ առկա չէին (չի արտացոլվել): Նմանապես, որևէ վիճակագրորեն նշանակալի տարբերություններ չեն արձանագրվել ընդհանուր արտադրության, ԲԱԳ մշակաբույսերի արտադրության, ոչ-ԲԱԳ մշակաբույսերի արտադրության տեսանկյունից կամ ԲԱԳ և ոչ ԲԱԳ մշակաբույսերի մշակության համար օգտագործվող հողի տեսանկյունից (Աղյուսակ 2): Ազդեցությունն ըստ գոտիների վերլուծելիս որոշ դրական միտումներ են նկատվել լեռնային գոտում, որտեղ զգալի աճել է ԲԱԳ չհանդիսացող մշակաբույսերի արտադրությունը, ինչպես նաև ԲԱԳ մշակաբույսերից ստացվող եկամուտն ու արժեքը (չի արտացոլվել): Կոնկրետ մշակաբույսերի տեսակների վերլուծությունը ցույց է տվել որոշակի ազդեցություն երկու ԲԱԳ մշակաբույսի գծով (խաղող և կարտոֆիլ), բայց այստեղ զուգակցվել են դրական և բացասական ազդեցությունները: Հաշվի առնելով, որ իրականացվել են բազմաթիվ վիճակակրական թեստեր, որոնց արդյունքում չի արձանագրվել գյուղատնտեսության վարման տեսանկյունից որևէ համակարգային ազդեցություն՝ կարելի է ենթադրել, որ այս բացահայտումները պատահական բնույթ են կրում:

Պատկեր 6. ՁԴՇ վերապատրաստման ազդեցությունը հարցվող ՏՏ-երի վրա ԲԱԳ արտադրա-տնտեսական և սոցիալ-բնապահպանական բարելավումների կիրառման տեսանկյունից

Աղբյուր. ԳԳՏ 2007-2008 և 2010-2011

Նշում. Հետազոտության երկրորդ փուլում երկու խմբի տոկոսների հաշվարկներն էլ ռեգրեսիոն մեթոդի միջոցով համապատասխանեցվել էին՝ հաշվի առնելով էլակետային փուլի տարբերությունները և կիրառելով հարցմանը չպատասխանողների որոշակի կշիռ: Գրանցված տարբերություններն անհրաժեշտաբար հավասար չեն երկու խմբերի միջև տարբերությունների միջինին՝ հաշվի առնելով թվերի կլորացումը: Գնահատման մեթոդի մանրամասների համար տես Հավելված Ա:

*/**/** Երկայնակի տարբերում է 0 -ից .10/.05/.01 մակարդակում, համապատասխանաբար, երկկողմանի թեսթ /two-tailed test/:

ԲԱԳ = Բարձրարժեք գյուղատնտեսություն

Վերապատրաստման ազդեցությունը բերքի վաճառքի և արժեքի վրա նույնպես վիճակագրորեն աննշան էր: ՁԴՇ վերապատրաստումները ոչ մի նշանակալի ազդեցություն չեն ունեցել ԲԱԳ կամ ոչ ԲԱԳ մշակաբույսերի վաճառքի վրա: 165 ԱՄՆ դոլարի հավասար հաշվարկված ազդեցությունը վիճակագրորեն նշանակալի չէ: Օրագրային խմբի ֆերմերների ոչ-ԲԱԳ մշակաբույսերի արժեքը 42 ԱՄՆ դոլարով ավել էր ստուգիչ խմբի ԲԱԳ արտադրանքի արժեքից, սակայն դա իրենից ներկայացնում է սահմանային վիճակագրական նշանակություն 10 տոկոս մակարդակում (*p*-արժեք. 0.10):

Աղյուսակ 2. ՋՆՇ վերապատրաստման ազդեցությունը արտադրության, մշակվող հողատարածքների և բերքի շուկայական արժեքի վրա

	Ծրագրային խումբ Միջին	Ստուգիչ խումբ Միջին	Ազդեցություն	ρ-արժեք
Գյուղատնտեսական արտադրություն (մետր տոննա)				
Ընդամենը	6.0	5.8	0.2	0.63
ԲԱԳ մշակաբույսեր	3.8	3.8	0.0	0.97
Ոչ ԲԱԳ մշակաբույսեր	1.9	1.7	0.1	0.39
Մշակվող հողատարածք (հեկտար)				
Ընդամենը	1.2	1.2	0.0	0.78
ԲԱԳ մշակաբույսեր	0.4	0.4	0.0	0.50
Ոչ ԲԱԳ մշակաբույսեր	0.7	0.7	0.0	0.57
Բերքի շուկայական արժեքը (ԱՄՆ դոլար)				
Ընդամենը	1,874	1,709	165	0.21
ԲԱԳ մշակաբույսեր	1,487	1,391	96	0.43
Ոչ ԲԱԳ մշակաբույսեր	323	281	42	0.10
Ընտրանքի չափը	2,133	1,414		

Աղբյուր. ԳԳՏ 2007-2008 և 2010-2011

Նշում Հետազոտության երկրորդ փուլում երկու խմբի տոկոսների հաշվարկներն էլ ռեգրեսիոն մեթոդի միջոցով համապատասխանեցվել էին՝ հաշվի առնելով ելակետային փուլի տարբերությունները և կիրառելով հարցմանը չպատասխանողների որոշակի կշիռ: Գրանցված տարբերություններն անհրաժեշտաբար հավասար չեն երկու խմբերի միջև տարբերությունների միջինին՝ հաշվի առնելով թվերի կլորացումը: Գնահատման մեթոդի մանրամասների համար տես Հավելված Ա:

*/**/**՝ Նշանակալի տարբերվում է 0 -ից .10/.05/.01 մակարդակում, համապատասխանաբար, երկկողմանի թեսթ /two-tailed test/:

ԲԱԳ = Բարձրարժեք գյուղատնտեսություն

Մենք դրական տարբերություններ ենք դիտարկել գյուղատնտեսական եկամտում և շահույթում, բայց դրանք վիճակագրայնորեն նշանակալի չեն: Եկամուտը հաշվարկվել է որպես SS-ի կողմից արտադրվող, այդ թվում՝ վաճառվող կամ սպառվող, ողջ բերքի ընդհանուր արժեքը: Այնուհետև հաշվարկվել է գյուղատնտեսական շահույթը, այն է՝ բերքի ընդհանուր արժեքի և գյուղատնտեսական ծախսերի տարբերությունը:⁸ Բացի այդ, սահմանվել է տնտեսական եկամուտը որպես գյուղատնտեսական շահույթի և ոչ գյուղատնտեսական եկամտի գումար: Ինչպես երևում է Աղյուսակ 3-ից, վերջին հարցման արդյունքների համաձայն, ծրագրային խմբի SS-երի գյուղատնտեսական եկամուտը 166 ԱՄՆ դոլարով (*p*-արժեք. 0.13) ավել էր ստուգիչ խմբի նկատմամբ, իսկ տնտեսական եկամուտը՝ 206 ԱՄՆ դոլարով (*p*-արժեք. 0.17): Այս տարբերությունները համարյա ամբողջովին վերագրվում են ֆերմերների բերքի միջին շուկայական գնի նախապես

⁸ Գյուղատնտեսական ծախսերը հաշվարկվել էին որպես վերջին գյուղատնտեսական սեզոնի ընթացքում հետևյալի վրա արված ծախսերի պարզ գումար՝ պարարտանյութ և բուժանյութ, ոռոգում, վարձու աշխատուժ, սարքավորում և գործիքներ, հարկեր և տուրքեր, սերմնացու և տնկիներ, պոլիէթիլեն և այլ կարևոր ծախսեր: Այս հաշվարկում չեն ընդգրկվել մեծ ներդրումները, ամորտիզացիոն ծախսերը և գյուղատնտեսական վարկերի հետ վճարումները: Մակայն հարկ է նշել, որ շատ փոքր թվով ֆերմերներ են նման մեծ ծախսերի մասին տեղեկություններ սովել և դրանց չներառելը զգալի ազդեցություն չի ունեցել գնահատման վրա:

արձանագրված տարբերություններին՝ նմանատիպ նշանակալիության մակարդակով: Դրական, բայց վիճակագրական նշանակալիություն չներկայացնող այս բացահայտումները հիմնականում վերաբերում են երեք գյուղատնտեսական գոտիների՝ բացառությամբ Արարատյան դաշտավայրի (չի արտացոլվել): Արարատյան դաշտավայրում առկա էր 185 ԱՄՆ Դոլարին համարժեք ոչ գյուղատնտեսական եկամտի դրական և վիճակագրական տեսանկյունից նշանակալի ազդեցություն, որն էլ իր հերթին դրական և նշանակալի ազդեցություն ուներ 515 ԱՄՆ դոլարի տնտեսական եկամտի կտրվածքով: Եվ վերջում հարկ է նշել, որ չի դիտարկվել որևէ տարբերություն երկու խմբերի աղքատության մակարդակում, իսկ լեռնային գոտում գրանցվել է աղքատության վիճակագրական տեսանկյունից նշանակալի ավելացում (չի արտացոլվել):

2009 և 2010 թթ. Հայաստանում տեղի ունեցան երկու կարևոր զարգացումներ, որոնք կարող էին բացասաբար անդրադառնալ SS եկամտի վրա, այն է՝ գյուղատնտեսության համար անբարենպաստ եղանակը և համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը: 2010թ. եղանակային պայմանների բերումով գյուղատնտեսական արտադրության ծավալները կրճատվեցին ամբողջ երկրով մեկ, իսկ տնտեսական ճգնաժամը հավանաբար իր ազդեցությունն ունեցավ վարկառուների վարքի վրա: Եթե այդ իրադարձությունները հավասարապես են ազդել երկու խմբի ֆերմերների վրա, ապա դրանց բացակայության պարագայում ծրագրի ազդեցությունը պետք է նույնը լիներ: Մյուս կողմից, SS եկամտի վրա ակնկալվող ազդեցությունը կարող էր աննկատ մնալ, եթե օրինակ, վերապատրաստումներին մասնակցած ֆերմերներն ի վիճակի չլինեին վարկ ստանալ նոր տեխնոլոգիաների մեջ ներդնելու նպատակով կամ էլ կատարելին նման ներդրումներ, բայց դրանք արդյունավետ չլինեին եղանակային անբարենպաստ պայմանների պատճառով: Կարելի է նաև ենթադրել, որ ակնկալվող ազդեցությունը կարող էր ավելի մեծ լինել, եթե վերապատրաստված ֆերմերները կիրառած լինեին այնպիսի մեթոդներ, որոնք հնարավորություն կտային ավելի լավ դիմակայել եղանակային պայմաններին: Այդուհանդերձ, 2010 թ. եղանակային պայմանները չպետք է ազդեին ֆերմերների կողմից նոր մեթոդների կիրառման վրա, քանի որ այդ մասին որոշումը պետք է կայացված լիներ նախքան եղանակային անբարենպաստ պայմանների ի հայտ գալը: Քանի որ առկա տվյալները վկայում են, որ ֆերմերներից շատ քչերն են կիրառել նոր տեխնոլոգիաները 2010 թ., ապա քիչ հավանական է, որ եղանակային պայմաններն են նվազեցրել SS եկամտի վրա ակնկալվող ազդեցությունը: 2009 թ. հետազոտությունը չի իրականացվել, սակայն 2008 թ. նախքան համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը ստացված գյուղատնտեսական սեզոնի տվյալները նույնպես քիչ են վկայում կիրառման վրա ազդեցության մասին (չեն արտացոլվել): Այսպիսով, քիչ հավանական է, որ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը նպաստել է մեթոդների կիրառման կրճատմանը 2009-ին կամ 2010-ին:

Աղյուսակ 3. ՁՆՇ վերապատրաստման ազդեցությունը հարցված ՏՏ-երի տարեկան եկամտի վրա (ԱՄՆ դոլար)

	Ծրագրային խումբ Միջին	Ստուգիչ խումբ Միջին	Ազդեցություն	p-արժեք
Ոչ գյուղատնտ. եկամուտ	2,275	2,276	-2	0.98
Գյուղատնտեսական եկամուտ				
Բերքի ընդհանուր արժեքը	1,874	1,709	165	0.21
Գյուղատնտեսական շահույթ (արժեք - ծախսեր)	1,006	841	166	0.13
Ընդամենը տնտեսական եկամուտ	3,386	3,180	206	0.17
Ընտրանքի չափ	2,133	1,414		

Աղբյուր. ԳԳՏ 2007-2008 և 2010-2011

Ծանոթա-

գրություն Հետազոտության երկրորդ փուլում երկու խմբի տոկոսների հաշվարկներն էլ ռեգրեսիոն մեթոդի միջոցով համապատասխանեցվել էին՝ հաշվի առնելով էլակետային փուլի տարբերությունները և կիրառելով հարցմանը չպատասխանողների որոշակի կշիռ: Գրանցված տարբերություններն անհրաժեշտաբար հավասար չեն երկու խմբերի միջև տարբերությունների միջինին՝ հաշվի առնելով թվերի կլորացումը: Գնահատման մեթոդի մանրամասների համար տես Հավելված Ա:

*/**/**՝ Նշանակալի տարբերվում է 0 -ից .10/.05/.01 մակարդակում, համապատասխանաբար, երկկողմանի թեստ /two-tailed test/:

Ե. ՁՆՇ ՎԱՐԿԵՐ

1. Վարկերի բաղադրիչի ամփոփ նկարագրություն

ՁՆՇ վարկերի ռազմավարական նպատակն էր երկարաժամկետ վարկային միջոցներ տրամադրել այն անձանց, ովքեր անցել էին ՁՆԿ և ԲԱԳ վերապատրաստում: Վարկը պետք է շահառուներին տրամադրեր ռոռզման և մշակութային նոր մեթոդների կիրառման համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսներ: Այսպես օրինակ, ՁՆՇ վարկերը կարող էին օգտագործվել գյուղատնտեսական արտադրության բարելավման, նոր ջերմոց կառուցելու, մրգատու ու խաղողի այգիները ընդլայնելու, տնկիներ գնելու, ինչպես նաև հետբերքահավաքային այնպիսի գործառույթների համար, ինչպիսիք են մարքեթինգը, արտադրությունը, մթերման կենտրոնների հիմնումը, վերամշակող գործարանների զարգացումը: ՁՆՇ վարկային ծրագիրն իրականացվում էր տաս վարկատու կազմակերպությունների կողմից, որոնցից վեցը ունիվերսալ վարկային կազմակերպություններ էին (ՈԻՎԿ)⁹, իսկ չորսը բանկեր: Վերջիններս կապ էին հաստատում հուսալի վարկառուների հետ, իսկ ԳՖԿ-ն և ՀՄՀ-Հայաստանը հաստատում էին վարկային դիմումները: ԳՖԿ-ն իրականացնում էր նաև վարկային միջոցների հաշվին կատարված ներդրումների մշտադիտարկում:

⁹ 2002 թ. Հայաստանում ընդունված օրենսդրության համաձայն՝ ՈԻՎԿ-երը համարվում են ֆինանսական կազմակերպություններ, որոնք կարող են գործել որպես վարկատուներ և խնայողական միություններ, զբաղվել լիզինգով և ֆակտորինգով՝ որպես բանկ չհանդիսացող ֆինանսական հաստատություններ: Վերջինների ակտիվները կազմում էին շուրջ 61 միլիարդ դրամ, որի 15 տոկոսը տրամադրվում էր գյուղատնտեսության ոլորտին (Ուրույան 2009):

ՁՆՇ վարկերի տոկոսադրույքը 12 տոկոս էր, իսկ ժամկետը՝ 2-7 տարի: Վարկի առավելագույն գումարը կազմում էր 10.5 միլիոն դրամ (շուրջ 28,500 ԱՄՆ դոլար): ՁՆՇ վարկային բաղադրիչն իրականացվում էր Համաշխարհային բանկի և Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի (IFAD) կողմից գյուղատնտեսության վարկավորման համար մշակված մոդելով: Այդ կազմակերպությունները նույնպես ունեին նմանատիպ վարկային ծրագրեր՝ համարժեք տոկոսադրույքով և մարման ժամկետով: Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ ՁՆՇ վարկերը տրվում էին հայկական դրամով և ոչ ԱՄՆ դոլարով, ինչը հատուկ էր մյուս ծրագրերին: Նման մոտեցման շնորհիվ ՁՆՇ վարկառուներն ապահովագրվում էին արժույթի շուկայի տատանումների ազդեցությունից, ինչպիսին էր օրինակ ԱՄՆ դոլարի արժեզրկումը հայկական դրամի նկատմամբ 2009-ին: ՁՆՇ վարկային ծրագրին հատուկ էր նաև ԳՖԿ աշխատակիցների կողմից խստիվ մշտադիտարկումը, որի միջոցով ճշգրտվում էր վարկերի նպատակային օգտագործումը: Համաշխարհային բանկի կամ IFAD-ի վարկային ծրագրերում նման մշտադիտարկում ներառված չէր:

2. Գնահատման մոտեցումը

ՁՆՇ վարկային բաղադրիչի գնահատման հիմքում ընկած էր ԳՖԿ-ից ստացված ծրագրային տվյալները, ինչպես նաև ԳԳՀ-ի տվյալները: ԳՖԿ տվյալներն օգտագործվել են վարկերը բնութագրելու համար, իսկ ԳԳՀ-ինը՝ վարկառուներին նկարագրելու և նրանց մոտ գրանցված հիմնական ցուցանիշների (ներդրում, արտադրություն, վաճառք, եկամուտ) կապը վարկի հետ դիտարկելու համար: ԳԳՀ սկզբնական մտահղացման մեջ չէր նախատեսվում այն օգտագործել ՁՆՇ վարկերի ազդեցությունը ֆերմերների գյուղատնտեսական և տնտեսական բնութագրերի վրա գնահատելու նպատակով: Այդուհանդերձ, ԳԳՀ վերջին փուլում ներառվեց ինչպես ՁՆՇ վարկառուների, այնպես էլ այլ աղբյուրներից վարկ ստացած անձանց լրացուցիչ ընտրանք: Չնայած նրան, որ այս հարցվողների հետ ԳԳՀ նախորդ փուլերում հարցազրույց չէր անցկացվել, լրացուցիչ ընտրանքն օգտակար էր վարկային բաղադրիչը որոշ չափով վերլուծելու տեսանկյունից: ԳԳՀ վերջին փուլի հարցազրույցներին մասնակցեցին շուրջ 1,106 ֆերմերներ, որոնք նախորդ տարիներին վարկ էին ստացել և որոնցից 64-ը հենց ՁՆՇ վարկ էր ստացել (հարցված վարկառուների շուրջ 6 տոկոսը):

ՁՆՇ վարկային բաղադրիչը գնահատելիս մենք համեմատել ենք ՁՆՇ վարկառուների ցուցանիշները ԳԳՀ այլ ֆերմերների ցուցանիշների հետ (անկախ այլ աղբյուրներից վարկ ստանալու հանգամանքից): Այս խումբը հանդիսացել է մեր իրական փաստացին, այն է՝ ինչպիսին կլինեին այս ցուցանիշները ՁՆՇ վարկերի բացակայության պարագայում: Հաշվի առնելով, որ վարկային բաղադրիչի գնահատումը հիմնված չէր էքսպերիմենտի վրա, շատ կարևոր էր օգտագործել ռեգրեսիոն մոդելավորման մոտեցումը՝ ՁՆՇ վարկառուների և վարկ չստացած ֆերմերների միջև նախապես առկա տարբերությունները վերահսկելու համար: Քանի որ ՁՆՇ վարկառուներից շատերն ընդգրկված չէին եղել ելակետային ընտրանքում, ազդեցության գնահատման համար դիտարկված ՁՆՇ վարկառուների ընտրանքը սահմանափակվում է 27-ով:

ՁՆՇ վարկային բաղադրիչի քանակական վերլուծությունն ունի երկու կարևոր սահմանափակում, որի բերումով էլ վերլուծության արդյունքները համարվում են ոչ թե վերջնական, այլ առաջարկվող: ԳԳՀ վերջին փուլում ստացված տվյալները ՁՆՇ վարկառու հանդիսացող և չհանդիսացող հարցվողների միջև տարբերությունների մասին

ներկայացվում են ոչ թե որպես ծրագրի ազդեցություն, այլ հավանական արդյունք: Առաջին սահմանափակումը ընտրանքի փոքր չափն էր, որի պատճառով ծրագրի ազդեցության գնահատումը ճշգրիտ չէր: Սա նշանակում է, որ ծրագրի իրական արդյունքները, միգուցե, լավ չեն չափվել: Երկրորդ սահմանափակումը կայանում է նրանում, որ լիարժեք բացատրություններ չկային ՋՊՇ վարկառուների և համեմատական խմբի միջև տարբերությունների վերաբերյալ: Գնահատման ոչ էքսպերիմենտալ մոտեցումը ենթադրում է, որ դիտարկվել են երկու խմբերին հատուկ բոլոր տարբերությունները, բայց այնպիսի կարևոր գործոններ, ինչպիսիք են ֆերմերների մոտիվացիան կամ հակվածությունը նոր տեխնոլոգիաներում կամ մշակաբույսերում ներդրումներ կատարելու նկատմամբ, ամբողջովին չէին արտացոլվել էլակետային հետազոտության մեջ: Արդյունքում, հնարավոր է, որ այս գործոնները հանգեցնեին ազդեցության առավել բարձր ցուցանիշների, քանի որ այն ֆերմերները, ում չդիտարկված բնութագրերից ելնելով կարելի էր ենթադրել, որ նրանք առավել մեծ հավանականությամբ կարող էին դիմել վարկ ստանալուն, հավանաբար հանդիսանում են նաև այնպիսի ֆերմերներ, ովքեր ավելի մեծ հավանականությամբ ներդրումներ կանեին նոր տեխնոլոգիաներում կամ մշակաբույսերում: Նրանց եկամուտն ի սկզբանե կարող էր ավելի բարձր լինել՝ անկախ ՋՊՇ վարկից:

3. ՋՊՇ վարկային բաղադրիչի իրականացումը

Ընդհանուր առմամբ, ծրագիրը հաջողությամբ էր կատարում ֆերմերներին վարկ տրամադրելու գործառնությունը: ՀՄՀ-Հայաստանն ի սկզբանե նախատեսում էր ՋՊՇ վարկային բաղադրիչով հատկացնել 8.5 միլիոն ԱՄՆ Դոլարի վարկ ՋՊՇ վերապատրաստումների մասնակիցներին (վարկատու կազմակերպությունների միջոցով), սակայն 2008-ից մինչև 2011թ. հատկացվել էր ավելի քան 13.3 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Արդեն իսկ 2011-ին ծրագիրը գործում էր Հայաստանի 10 մարզերում (բացառությամբ Երևանի): Պետք է նշել նաև, որ վարկի շրջանառու միջոցների հաշվին վարկավորումը կշարունակվի մինչև 2020թ., այսինքն արդեն վերադարձված վարկերը կօգտագործվեն նոր վարկեր տալու համար: Համաձայն շահառուների հետ հարցազրույցների և ՋՊՇ վարկային բաղադրիչի գծով հաշվետվությունների, բաղադրիչը կարողանում էր հասնել վարկավորման բարձր ցուցանիշների, քանի որ մեծ էր պահանջարկը ցածր տոկոսադրույքով երկարաժամկետ վարկերի նկատմամբ: Այս հարցում իրենց դերն էին խաղում նաև ծրագրի իրականացման հստակ կառուցվածքը, թիրախային շահառուները, ինչպես նաև ՀՄՀ-Հայաստանի, ԳՖԿ-ի, ՈԻՎԿ-ների և մասնակից բանկերից առնվազն մեկի նպատակների ընդհանրությունը:

Մասնակից ՈԻՎԿ-երն ավելի ակտիվ էին վարկավորում, քան բանկերը: Մասնակից վարկատու կազմակերպություններից յուրաքանչյուրը առանձնահատուկ մոտեցում ուներ ՋՊՇ վարկառուներին ներգրավելու հարցին, սակայն ընդհանուր առմամբ ՈԻՎԿ-երը այդ հարցում ավելի ակտիվ էին, քան բանկերը: ՈԻՎԿ-երի կողմից տրամադրված վարկեր կազմում էին ՋՊՇ ընդհանուր թղթապանակի 79 տոկոսը՝ 12.1 միլիոն ԱՄՆ դոլար 2011թ. հուլիսի դրությամբ: Սա մասամբ բացատրվում էր նրանով, որ բանկերի համեմատ ՈԻՎԿ-երի տրամադրության ներքո ավելի սահմանափակ վարկային ռեսուրսներ կային: Ի տարբերություն բանկերի, որոնք ձևավորում են իրենց վարկային միջոցները հիմնական հաճախորդների ավանդներից, ՈԻՎԿ-ները չունեն ներդրման կապիտալի այլընտրանքային աղբյուրներ:

ՁՊՇ վարկավորման համամասնությունը վերապատրաստված ֆերմերների նկատմամբ բավականին ցածր էր. Տրամադրված վարկերի քանակը 2011թ. դեկտեմբերի դրությամբ կազմում էր 1,109 վարկ, որը բավականին փոքր էր ՋՆԿ և ԲԱԳ գծով վերապատրաստված 47,800 ֆերմերների համեմատ: Համաձայն հարցված ֆերմերների մեծամասնության կարծիքի՝ վարկի պահանջարկը հիմնականում չէր բավարարվել, որն էլ առիթ էր հանդիսացել վերապատրաստված ֆերմերների դժգոհությունների համար: Նրանցից շատերի համար դասընթացներին մասնակցությունը դիտարկվել էր որպես վարկից օգտվելու հնարավորություն, որն ի վերջո չէին կարողացել ստանալ: Վարկ ստանալու համար դասընթացներին մասնակցությունը պարտադիր պահանջ էր, սակայն վարկ ստանալու հավակնորդները պետք է նաև հավաստի հիմնավորում տրամադրեին առ այն, որ վարկն օգտագործվելու էր գյուղատնտեսական նպատակներով և որ վարկի մարման հավանականությունը բարձր էր: Վարկատու կազմակերպությունները պնդում են, որ այս պահանջներին չհամապատասխանելու պատճառով շատ քիչ թվով ֆերմերների է մերժվել վարկ տալը: Վերապատրաստված ֆերմերներն էլ, իրենց հերթին, նշում էին, որ չեն դիմել վարկ ստանալու՝ ելնելով խիստ պահանջներից և ընտրության գործընթացի արդարացիության նկատմամբ ընդհանուր թերհավատությունից:

ՁՊՇ վարկառուների վարկի պայմանները և օգտագործումը հիմնովին տարբերվում էին ոչ-ՁՊՇ վարկառուներից. Համաձայն ԳԳՀ վերջին փուլի տվյալների՝ ՁՊՇ վարկառուների վարկի տոկոսադրույքը ցածր էր, գումարը բարձր, իսկ մարման ժամկետն ավելի երկար: Եթե ՁՊՇ վարկի տոկոսադրույքը 12 տոկոս էր, ապա ոչ ՁՊՇ-ինը՝ 21, վարկի միջին չափը համապատասխանաբար 13,500 և 2,600 ԱՄՆ դոլար էր, իսկ ժամկետը հինգ տարի և երկու տարի (Աղյուսակ 4): Ոչ ՁՊՇ վարկառուների համեմատ ՁՊՇ վարկառուներն առավել հաճախ էին վարկն օգտագործում ջերմոց կամ այգի հիմնելու համար և ավելի քիչ սերմնացուի կամ անասնապահության մեջ ներդրում կատարելու համար:

Աղյուսակ 4. Ձեռ վարկերի բնութագրերը ըստ ստացված վարկի տեսակի (տոկոսով եթե այլ բան նշված չէ)

	Ձեռ վարկառու	Այլ վարկառու
Վարկի աղբյուր		
ՈՒՎԿ	53	18
Բանկ	53	83
Վարկի նպատակ		
Ջերմոց	44	15
Այգի	27	19
Սարքավորում (տրակտոր)	14	16
Մերմ, տնկի	11	35
Անասնազրույթ	11	27
Մառնարան	9	1
Այլ	8	26
Վարկի միջին գումար (ԱՄՆ դոլար)	13,509	2,628
Միջին տարեկան տոկոսադրույք (միավոր)	12	21
Վարկի միջին ժամկետ (ամիս)	57	20
Ընտրանք	64	1,042

Աղբյուր. ԳԳՀ 2010-2011

Նշում. Բանկերից և ՈՒՎԿ-երից վարկ ստանալու մասին հայտնած հարցվողների տոկոսի հանրագումարը 100 միավորից ավելին է, քանի որ հարցվածների մի փոքր խումբ ստացել է մեկից ավելի վարկ:

Յուրաքանչյուր վարկ կարող է օգտագործվել երկու նպատակով, որից ելնելով էլ օգտագործման նպատակների հանրագումարը 100 տոկոս չէ:

Ձեռ վարկառուների ռեսուրսները և գյուղատնտեսության մեջ ներդրումները գերազանցում էին այլ աղբյուրներից վարկ ստացողների և վարկ չստացողների համապատասխան ցուցանիշները. Ընդհանուր առմամբ, Ձեռ վարկառուների կրթական մակարդակն ավելի բարձր էր և նրանք տարիքով ավելի մեծ էին քան այլ վարկառուները կամ վարկ չստացողները (Աղյուսակ 5): Ելակետային հետազոտության տվյալներով նրանք միջինում մշակում էին 3 հա հող, իսկ այլ վարկառուների և վարկ չստացողների համապատասխան ցուցանիշը 1.9 և 1.3 հեկտար էր: Բացի այդ, Ձեռ վարկառուներն ավելի մեծ գյուղատնտեսական ծախսեր էին կատարել և ավելի մեծ քանակով վաճառել, քան մյուս երկու խմբերի ներկայացուցիչները: Հաշվի առնելով Ձեռ վարկառուների մոտ գրանցված վաճառքի բարձր ծավալը, ինչպես նաև ոչ գյուղատնտեսական եկամուտը, նրանց տարեկան տնտեսական եկամուտը (կամ տնային տնտեսության եկամուտը) շուրջ երկու անգամ ավելի բարձր էր, քան այլ վարկառուներինը և երեք անգամ ավելի բարձր, քան վարկ չստացողներինը (հաշվի առնելով, որ եկամտի մեջ ներառվում էր նաև չվաճառված գյուղատնտեսական արտադրանքը): Այս բացահայտումները կարևորում են այն հանգամանքը, որ Ձեռ վարկի ազդեցությունը գյուղատնտեսական և տնտեսական եկամտի վրա վերլուծելիս պետք է վերահսկել ելակետային հետազոտության փուլում Ձեռ վարկառուների և այլ հարցվողների միջև եղած տարբերությունները:

Աղյուսակ 5. Ֆերմերների բնութագրերը ելակետային փուլում նախքան ՋՇ իրականացումը ըստ ստացված վարկի տեսակի (միջինները, եթե այլ բան նշված չէ)

	ՋՇ վարկառու	Այլ վարկառու	Վարկ չստացող
Ժողովրդագրական բնութագրեր			
Հարցվողի տարիքը (տարիներով)	51	46	50
Կին հարցվողներ (տոկոս)	4	12	12
Միջնակարգ դպրոցից բարձր կրթություն (տոկոս)	41	15	14
Հողի չափը և գյուղատնտեսական ծախսերը			
Ընդամենը հող (հեկտար)	3.0	1.9	1.3
Ընդամենը ծախսեր (ԱՄՆ դոլար)	2,262	1,364	967
Գյուղատնտեսական արտադրություն և վաճառք			
ԲԱԳ մշակաբույսեր (մետր տոննա)	18.6	11.4	6.3
Ոչ ԲԱԳ մշակաբույսեր (մետր տոննա)	4.4	3.4	2.1
Հասույթը ԲԱԳ վաճառքից (ԱՄՆ դոլար)	5,142	2,639	1,549
Հասույթը ոչ-ԲԱԳ վաճառքից (ԱՄՆ դոլար)	540	179	70
Տարեկան եկամուտ և շահույթ (ԱՄՆ դոլար)			
Ոչ գյուղատնտեսական եկամուտ	1,856	1,290	1,275
Գյուղատնտեսական եկամուտ (արժեք –ծախս)	4,814	2,176	1,094
Ընդհանուր տնտեսական եկամուտ	7,249	3,526	2,417
Ընտրանք	27	370	892

Աղբյուր. ԳԳՏ 2007-2008

ԲԱԳ = Բարձրարժեք գյուղատնտեսություն

4. ՋՇ վարկառուների և այլ վարկառուների ցուցանիշների տարբերությունները

ՋՇ վարկառու ֆերմերների կիրառած գյուղատնտեսական մեթոդները որոշ չափով տարբերվում էին մյուս ֆերմերների կողմից կիրառված մեթոդներից. ԳԳՀ տվյալների համաձայն՝ ՋՇ վարկառուներն ավելի հակված էին հիմնելու կամ վերականգնելու ջերմոցներ, քան վարկ չստացողները (30 տոկոս՝ ստուգիչ խմբի 15 տոկոսի համեմատ, $p < 0.01$ արժեք, Աղյուսակ 6): Բացի այդ, ՋՇ վարկառուների շրջանում ավելի բարձր էր կազմակերպչական որևէ բարելավում իրականացնելու հավանականությունը, չնայած նրան, որ տարբերություններն ըստ կոնկրետ բարելավումների նշանակալի չէին (արտացոլված չեն, նշանակլի է 1 տոկոսի մակարդակում): Հասկանալի է նաև, որ ջերմոցներում արված ներդրումները ծախսատար են և այդ տեսանկյունից ենթադրում են երկարաժամկետ վարկ ստնալու անհրաժեշտություն: Իսկ ինչ վերաբերում է կազմակերպչական բարելավումներին, ապա, օրինակ, ոռոգվող հողակտորի նախապատրաստման համար, ամենայն հավանականությամբ, վարկի կարիք չէր լինի: Նման բարելավումների լայն կիրառումը ՋՇ վարկառուների կողմից կարող է պարզապես ընդգծել այն հանգամանքը, որ ՋՇ վարկառուներն առավել հակված էին ընդունել և իրականացնել այս մեթոդները քան վարկ չստացողները՝ անկախ ֆինանսական միջոցների առկայությունից:

Աղյուսակ 6. ՋՇ վարկերի հավանական ազդեցությունը ԲԱԳ արտադրա-տնտեսական մեթոդների վրա (տոկոս)

	ՋՇ վարկառու	ՋՇ վարկ չստացածներ	Տարբերություն	ρ-արժեք
Արտադրել է ԲԱԳ մշակաբույսեր՝ ելնելով բյուջեից	4	4	0	1.00
Փոխել է մշակաբույսը կամ տեսակը՝ ելնելով պահանջից	8	9	-1	0.81
Հիմնել է կամ վերականգնել այգի	11	11	0	0.97
Հիմնել է կամ վերականգնել ջերմոց	30	15	15**	0.01
Բարելավել է հողի նախապատրաստումը (վարը, մշակությունը, այլ)	36	32	4	0.53
Օգտագործել է բարձրորակ, հիվանդությունների հանդեպ դիմացկուն սերմեր կամ տնկանյութ	7	8	-1	0.83
Բարելավել է հետ-տնկման աշխատանքները (քաղհանը, սնուցումը, վնասատուների դեմ պայքարը, այլ)	22	16	7	0.35
Փոխել է բերքի ժամկետը՝ կիրառելով պոլիէթիլենային թունելներ կամ տնկելով տնկիներ	4	4	0	1.00
Ընդամենը	27	1,262		

Sources. ԳԳՀ 2007-2008 and 2010-2011

Նշում. Խառը մշակաբույսերի հետ կապված ազդեցության գնահատականները նշանակալի են 5-տոկոս մակարդակում, բայց կիրառության մակարդակը շատ ցածր է եղել թե՛ ծրագրային և թե՛ ստուգիչ խմբերում: Հետազոտության վերջին փուլում այդ երկու խմբերի տոկոսների հաշվարկները ռեգրեսիոն մեթոդի միջոցով համապատասխանեցվել էին՝ հաշվի առնելով էլակետային փուլի տարբերությունները և կիրառելով հարցմանը չպատասխանողների որոշակի կշիռ: Գրանցված տարբերություններն անհրաժեշտաբար հավասար չեն երկու խմբերի միջև տարբերությունների միջինին՝ հաշվի առնելով թվերի կլորացումը: Գնահատման մեթոդի մանրամասների համար տես Հավելված Ա:

*/**/** Երկանակալի տարբեր է 0-ից .10/05/01 մակարդակում, երկկողմանի թեստ /two-tailed test/:

Որոշ փաստերից հետևում էր, որ ՋՇ վարկերն ազդեցություն են թողել մշակաբույսերի արտադրության և տնային տնտեսությունների եկամտի վրա. Վարկի ազդեցությունը վիճակագրորեն նշանակալի էր արտադրության, եկամտի վրա (արտացոլված չէ) և ԲԱԳ մշակաբույսերի արտադրության վրա (Աղյուսակ 7): Ելակետային տարբերությունները հաշվի առնելուց հետո ստացվել է, որ վարկ չստացողների համեմատ ՋՇ վարկառուներն արտադրել են 6 տոննայով ավել ԲԱԳ մշակաբույսեր, իսկ ընդհանուր բերքի արժեքը (այդ թվում՝ ԲԱԳ և ոչ ԲԱԳ մշակաբույսերի համար) շուրջ 2,000 ԱՄՆ դոլարով (կամ 50 տոկոսով) բարձր է եղել: Երբ գումարվել են եկամտի բոլոր աղբյուրները, ՋՇ վարկառուների ընդհանուր եկամուտը

2,300 ԱՄՆ դոլարով (կամ 45 տոկոս) ավել է եղել վարկ չստացողների եկամտից:¹⁰ Այս տարբերությունը նույնպես վիճակագրորեն նշանակալի էր (*p*-արժեք. 0.00): Ինչպես նշվել է վերևում՝ այս գնահատականները խոցելի են և ունեն բարձրացված լինելու կանխակալություն: Ելնելով այդ հանգամանքից, ՋՊՇ վարկառուների ավելի բարձր ցուցանիշները գյուղատնտեսական արտադրության, վաճառքի և եկամտի գծով չեն կարող ամբողջովին և վերջնականորեն վերագրվել ՋՊՇ վարկերին:

Մենք ՋՊՇ վարկառուների հետ անց ենք կացրել նաև հարցազրույցներ՝ պարզելու համար, թե արդյոք ՀՄԿ վարկերը դեր են խաղացել արտադրության և եկամտի բարձր ցուցանիշների հարցում, թե իրենք նույն ներդրումները կանեին առանց ՋՊՇ վարկերի: Պատասխանները շատ բազմազան էին: Դեպքերից մեկում տնային տնտեսության անդամներն ասացին, որ առանց ՀՄՀ-Հայաստանի վարկի չէին կարող նոր տեխնոլոգիաներում ներդրումներ կատարել: Մեկ ուրիշ ֆերմեր ասաց, որ ջերմոցը կկարողանար ֆինանսավորել սեփական ուժերով, բայց չէր կարողանա սառնարան հիմնել առանց ՀՄՀ-Հայաստանի վարկի: Երկու դեպքում էլ մեր տպավորությունն այն էր, որ այս ֆերմերները ավելի ձեռներեց էին, քան հայաստանցի սովորական ֆերմերները: Համադրելով այս հարցազրույցները քանակական հետազոտության արդյունքներ հետո՝ մենք կարծում ենք, որ վարկային ծրագիրը, ամենայն հավանականությամբ, դրական ազդեցության է ունեցել վարկառուների շահույթի և եկամտի վրա, բայց քիչ հավանական է, որ ՀՄՀ վարկառուների և վարկ չստացողների միջև բոլոր տարբերությունները բխում են վարկային ծրագրից:

¹⁰ Ելնելով ՋՊՇ վարկառուների ընտրանքի սահմանափակ չափից, վերապատրաստման գնահատման համար արված զգայունության թեստերը այս համատեքստում տեղեկատվական արժեք չէին պարունակում: Այդուհանդերձ, տվյալների մեր դիտարկումը ցույց է տվել, որ ՋՊՇ վարկառուների կողմից նշված արժեքները տրամաբանորեն համապատասխանում էին այլ հարցերի պատասխաններին:

Աղյուսակ 7. ՋՇ վարկերի հավանական ազդեցությունը հարցվողների գյուղատնտեսական արտադրության, բերքի շուկայական արժեքի և Տնային տնտեսության տարեկան տնտեսական եկամտի վրա

	ՋՇ վարկառու	ՋՇ վարկ չտացածներ	Տարբերություն	ρ-արժեք
Գյուղատնտեսական արտադրություն (մետր տոննա)				
ԲԱԳ մշակաբույս	15.5	9.5	6.0***	0.01
Ոչ ԲԱԳ մշակաբույս	2.1	2.4	-0.3	0.75
Բերքի շուկայական արժեքը (ԱՄՆ դոլար)				
ԲԱԳ մշակաբույս	5,539	3,521	2,017**	0.01
Ոչ ԲԱԳ մշակաբույս	324	438	-114	0.32
Եկամուտ (ԱՄՆ դոլար)				
Ոչ գյուղատնտեսական եկամուտ	3,178	2,709	469	0.15
Գյուղատնտեսական եկամուտ				
Բերքի ընդհանուր արժեք	6,079	4,059	2,020**	0.03
Գյուղատնտեսական շահույթ (արժեք - ծախսեր)	4,110	2,164	1,946**	0.01
Ընդամենը տնտեսական եկամուտ	7,523	5,190	2,333***	0.00
Ընտրանք	27	1,262		

Աղբյուր.

ԳԳՏ 2007-2008 և 2010-2011

Նշում.

Հետազոտության երկրորդ փուլում երկու խմբերի տոկոսների հաշվարկներն էլ ռեգրեսիոն մեթոդի միջոցով համապատասխանեցվել էին՝ հաշվի առնելով էլակետային փուլի տարբերությունները և կիրառելով հարցմանը չպատասխանողների որոշակի կշիռ: Գրանցված տարբերություններն անհրաժեշտաբար հավասար չեն երկու խմբերի միջև տարբերությունների միջինին՝ հաշվի առնելով թվերի կլորացումը: Գնահատման մեթոդի մանրամասների համար տես Հավելված Ա:

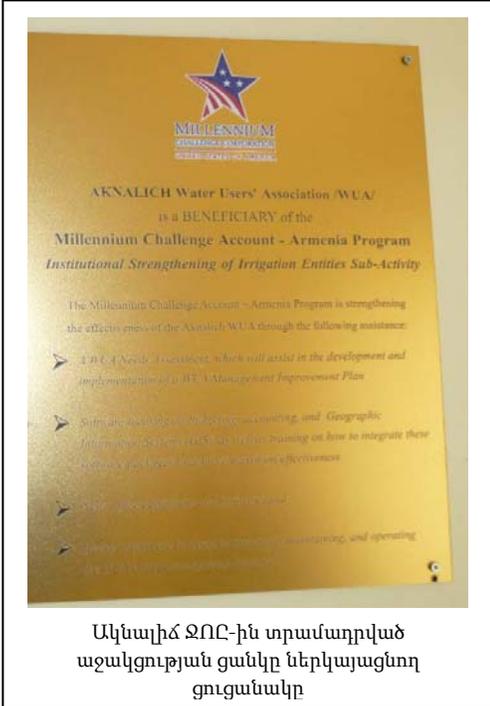
*/**/**

Նշանակալի տարբերվում է 0 -ից .10/.05/.01 մակարդակում, համապատասխանաբար, երկկողմանի թեստ /two-tailed test/:

2. Ռոտզման կառավարման կառույցների ինստիտուցիոնալ հզորացում (ՈԿԿԻՀ)

1. ՈԿԿԻՀ ամփոփ նկարագրություն

<<Ռոտզման կառավարման կառույցների ինստիտուցիոնալ հզորացում>> (ՈԿԿԻՀ) բաղադրիչի առաջնային նպատակն էր ամրապնդել Հայաստանի գյուղական վայրերում գործող ՋՕԸ-ների կառավարման, տեխնիկական, կառուցվածքային և ֆինանսական կարողությունները: Համաձայն ՈԿԿԻՀ-ի նախնական տարբերակի՝ ՋՕԸ-ների հզորացված կարողությունները պետք է թույլ տան նրանց ավելի արդյունավետ և ինքնավար եղանակով կառավարել ռոտզման համակարգերը՝ ի վերջո հասնելով ֆինանսական կայունության: Բացի այդ, հզորացված ՋՕԸ-ները պետք է կարողանան ավելի արդյունավետ կառավարել և պահպանել

Հայաստանի գյուղական ոռոգման ենթակառուցվածքը՝ ապահովելով ոռոգման ջրի կայուն մատակարարումը և աջակցելով գյուղական տարածքների երկարաժամկետ գյուղատնտեսական զարգացմանը:

Այդ բազմաթիվ նպատակներին հասնելու համար ՈԿԿԻՀ ծրագիրն իրականացնող կազմակերպությունները 44 ՋՕԸ-ների և 3 ՋՄԿ-ների անձնակազմին տրամադրել են տեխնիկական աջակցություն ոռոգման ջրի մատակարարման ծառայությունների, սպասարկման համար վարձավճարների հավաքագրման պրակտիկայի, բյուջետավորման և հաշվապահական գործընթացների, ոռոգման ենթակառուցվածքների պահպանման և մասնակցային կառավարման սկզբունքների վերաբերյալ: ՈԿԿԻՀ-ի շրջանակներում աջակցություն ստացող 44 ՋՕԸ-երից 8-ն ընտրվեցին ՀՄԿ-ի և ՀՄՀ-Հայաստանի կողմից որպես ավելի խորը և ինտենսիվ աջակցության թիրախ: Նման հավելյալ աջակցության նպատակն էր ստեղծել ֆեդերացիա այդ 8 ՋՕԸ-ների մասնակցությամբ: Թիրախային ՋՕԸ-ների հետ խորհրդատվական աշխատանքները սկսվեցին 2008թ., և անցկացվում էին ամիսը երկու անգամ ամբողջ 2009թ. Ընթացքում: Մինչդեռ ոչ թիրախային ՋՕԸ-ներում խորհրդատվական աշխատանքներն իրականացվում էին յուրաքանչյուր երեք ամիսը մեկ: Ծրագրի շրջանակներում ՈԿԿԻՀ իրականացնող կազմակերպությունները ՋՕԸ-երին և ՋՄԿ-ներին տրամադրել են նաև նյութական աջակցություն՝ գրասենյակային սարքավորումների, համակարգչային ծրագրերի և ծանր տեխնիկայի տեսքով: ՈԿԿԻՀ-ն սկսվել է 2008թ. և ավարտվել 2011թ.: Ենթադրվում էր, որ մոտավորապես 4.9 մլն ԱՄՆ դոլար:

2. Գնահատման մոտեցում

ՈԿԿԻՀ-ի գնահատման համար մենք օգտագործել ենք ՋՕԸ-ների վարչական տվյալները և ջրօգտագործողների շրջանում հարցումները՝ ծրագրից առաջ և դրա իրականացումից հետո՝ ՋՕԸ-ների և ջրօգտագործողների նմանօրինակ արդյունքները համեմատելու նպատակով: Համեմատության նման մոտեցումը (նախքան-հետո) թույլ չի տալիս մեկուսացնել ՈԿԿԻՀ-ի ազդեցությունը այլ գործոններից, որոնք կարող էին ազդել ՋՕԸ-ի եւ ջրօգտագործողների վերաբերյալ նույն ժամանակահատվածի արդյունքների վրա, սակայն ծրագրի շրջանակներում աջակցություն ստացած 44 ՋՕԸ-ների համար համեմատական խմբի բացակայության պարագայում դա միակ կիրառելի տարբերակն էր:

«ԱՎԱԳ Սոլյուշնզ» կազմակերպության կողմից հավաքագրված 2007, 2008, 2009 և 2010 ֆինանսական տարիների տվյալները ներառում են ջրամատակարարման ծառայության դիմաց վարձավճարների տարեկան հաշվարկները, ՋՕԸ-ների մուտքերն ու ծախսերը և կատարողականի այլ կարևոր տվյալներ: «ԱՎԱԳ Սոլյուշնզ» կազմակերպության կողմից 2009 և 2010թթ. իրականացվել են ՈԿԿԻՀ ՋՕԸ-ների ջրօգտագործողների տնային տնտեսությունների հարցումներ հետևյալ տիրույթներում. ՋՕԸ անդամակցություն և պայմանագրեր, ջրօգտագործողների միջև ծագած վեճերի լուծում, ոռոգման սպասարկման վարձավճարների հավաքագրում և ՋՕԸ ներկայացուցիչների ընտրություններ: Հարցմանը մասնակցած տնային տնտեսությունների ընդհանուր թիվը 2009 և 2010թթ. կազմել է 1 420 (որոնցից 480-ը եղել են 8 թիրախային ՋՕԸ-ներում, իսկ 940-ը՝ ոչ թիրախային 36 ՋՕԸ-ներում): Չնայած 2010թ. հարցվողները նույն տնային տնտեսությունները չեն եղել, ինչ 2009թ.՝ սակայն երկու տարիներին էլ նույն թվով տնային տնտեսություններ են հարցվել յուրաքանչյուր համայնքում: Որպես այդպիսին, մենք կարող ենք համեմատել ՈԿԿԻՀ ծրագրից առաջ հարցված տնային

տնտեսությունների ընտրանքը ՈԿԿԻՀ ծրագրի իրականացումից հետո իրականացված հարցման մասնակիցների ընտրանքի հետ:

3. Իրականացում

Կառավարման բարելավման պլանները (ԿԲՊ) ծառայել են որպես յուրաքանչյուր ՋՕԸ-ի հզորացման հիմնական միջոց: ՈԿԿԻՀ ծրագրի իրականացողների աջակցությամբ մշակված այս պլանները ուրվագծում են ուրաքանչյուր ՋՕԸ-ի ուժեղ և թույլ կողմերը և թվարկում այն կոնկրետ ուղենիշները, որոնց ՋՕԸ-ն պետք է հասնի իր տեխնիկական, կառավարման և ֆինանսական կայունության համար: Խորհրդատուների օգնությամբ ԿԲՊ-ներն այնուհետև գտվել են եւ վերածվել ավելի մանրամասն գործողությունների պլանների (ԳՄՊ), որոնք արտացոլել են ԿԲՊ-ներում նշված տասներկու ամենաառաջնահերթ խնդիրները: Սկսած 2008թ. վերջից ՎԻՍՍԱ-ի տեխնիկական խորհրդատվությունները կազմակերպվել են ԿԲՊ-ի ուղենիշներին հասնելու ՋՕԸ-ի ջանքերին աջակցելու շուրջ: ՈԿԿԻՀ ծրագրի շրջանակներում աջակցություն ստացող 44 ՋՕԸ-ներից ՀՄԿ-ն և ՀՄՀ-Հայաստանն ընտրեցին 8-ին՝ ավելի ինտենսիվ աջակցության համար: Այն իրականացվել է ԿԲՊ-ներում ուրվագծված նպատակներին հասնելու համար ավելի կանոնավոր խորհրդատվություններ և լրացուցիչ աջակցություն տրամադրելու միջոցով:

Չնայած ՈԿԿԻՀ ծրագրի իրականացումը հանդիպել է մի շարք խոչընդոտների՝ ըստ որակական հաշվետվությունների և լրացուցիչ հարցազրույցների տվյալների՝ շահագրգիռ կողմերը համարում են, որ ՈԿԿԻՀ ծրագրի խորհրդատվություններն ընդհանուր առմամբ լավ են իրականացվել: Իրականացնող կողմը կատարել է բոլոր նախատեսված խորհրդատվություններն ու հավասարապես բաշխել անհատույց տրված ողջ աջակցությունը: ՀՄԿ-ի կողմից վարձված անկախ խորհրդատուի եզրակացությունն այն է, որ ՋՕԸ-ներին տրամադրված խորհրդատվություններն իսկապես եղել են արդյունավետ՝ ՋՕԸ-ների ղեկավարությանը տրամադրելով տեխնիկական եւ բարոյական աջակցություն և օգնելով ՋՕԸ-ների աշխատակիցներին ավելի լավ հասկանալ իրենց դերն ու երկարաժամկետ նպատակները (Մերքլի, 2010թ./Merkley 2010): Բացի այդ, շահագրգիռ կողմերը բարձր են գնահատել ՀՄԿ-ի, ՀՄՀ Հայաստանի և ՈԿԿԻՀ ծրագիրն իրականացնողի որոշումը համակարգիչների և սարքավորումների տրամադրումը պայմանավորել առանցքային ուղենիշներին հասնելու ուղղությամբ ՋՕԸ-ների կողմից գրանցած ձեռքբերումներով: Այնուամենայնիվ, իրականացման նախնական փուլում դժվարություններ են եղել՝ կապված ՋՕԸ-ների կողմից խորհրդատվությունների վերաբերյալ հստակ պատկերացման հետ, ինչպես նաև ՋՕԸ-ների աշխատակիցների մեծ մասի կողմից ՈԿԿԻՀ-ի նախաձեռնությունները ընդօրինակելու և որպես սեփականություն ընդունելու պատրաստակամության ընդհանուր բացակայության պատճառով: Ընդհանուր առմամբ ԿԲՊ-ները հիմք չէին հանդիսանում ՋՕԸ-ների կառավարման որոշումների համար և նույնիսկ ծրագրի իրականացման ընթացքում որոշ ՋՕԸ-ների անձնակազմերը դեռևս չունեին ՈԿԿԻՀ ծրագրի տրամաբանության տարրական ընկալում:

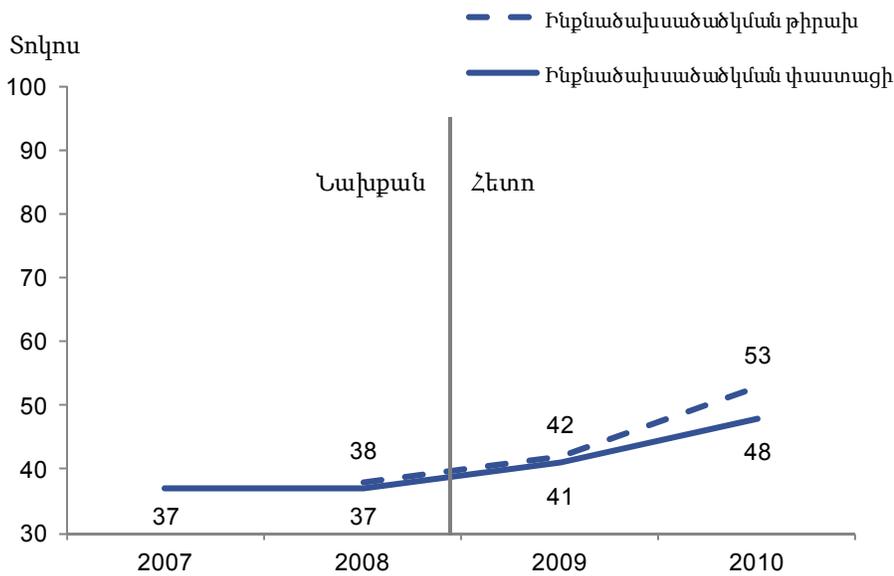
Խորհրդատվությունների և ԿԲՊ-ների օգտակարության վերաբերյալ շահառուների ընկալումներն ավելի բազմազան էին և ոչ միանշանակ: Սոցիոսկոպ կազմակերպության կողմից իրականացված Գործընթացի որակական վերլուծության շրջանակում իրականացված ՋՕԸ-ների հարցազրույցների ընթացքում հարցվողներից միայն մի

քանիսն են բարձր գնահատել ԿԲՊ-ների գործնական արժեքը: ՋՕԸ-ների հարցված աշխատակիցների մեծամասնությունը գնահատել են ԿԲՊ-ները որպես իրենց ընթացիկ գործողությունների փաստագրում, քան մի ծրագրային փաստաթուղթ, որը կարող է օգնել նրանց կառավարման որոշումներն ընդունելիս: Ութ (8) թիրախային ՋՕԸ-ներն ավելի բարձր գնահատական են տվել իրենց ստացած ինտենսիվ աջակցությանը, քան մնացած երեսունվեց (36) ոչ թիրախային ՋՕԸ-ները: Չնայած ՋՕԸ-ները նշել են խորհրդատվությունների որոշ ասպեկտների կարևորությունը՝ մասնավորապես նոր տեխնոլոգիաներին և հաշվապահությանը վերաբերող հարցերը, ՋՕԸ-ների աշխատակազմն ընդհանուր առմամբ խորհրդատվություններն առանձնապես օգտակար կամ իրենց առօրյա աշխատանքին առնչվող չի համարել: Ի հակադրություն դրան՝ սարքավորումների տրամադրումը՝ ներառյալ կահույքը, համակարգիչները և GIS համակարգչային ծրագրերը շատ բարձր է գնահատվել ՋՕԸ-ների աշխատակազմի կողմից և համարվել է շատ օգտակար:

4. ՈԿԿԻՀ-ի ազդեցությունը

Կարելի է ասել, որ ՋՕԸ-ները բարելավել են իրենց ֆինանսական վիճակը և ընդլայնել իրենց անդամակցությունը ՈԿԿԻՀ ծրագրի իրականացման ընթացքում: ՋՕԸ-ների ջրառն ու ջրամատակարարումը նվազել է 2007-2010թթ., սակայն դրա պատճառն առավելապես 2009թ. և 2010թ. վատ գյուղատնտեսական տարիներն են և համաշխարհային տնտեսության անբարենպաստ պայմանները: Միջին հաշվով, այս տարիներին ՋՕԸ-ների ծախսերը նվազել են 72,000 ԱՄՆ դոլարով, հիմնականում ՋՕԸ-ներին վճարվող ջրի մատակարարման սպասարկման վարձավճարների նվազումների պատճառով: Միևնույն ժամանակ այս ընթացքում թեթևակի բարձրացել են ՋՕԸ-ների եկամուտները՝ 16,000 ԱՄՆ դոլարով, հասնելով միջինում ավելի քան 87,000 ԱՄՆ դոլար տարեկան գուտ եկամտի (արտացոլված չի): Այդ ավելացած եկամտի հաշվին ՋՕԸ-ների եկամուտներն 2010թ.-ին հասել են 48%-ի 2008թ. 37%-ի փոխարեն (Նկար 7): Չնայած սա զգալի աճ էր, սակայն այն չհասավ 2010թ. համար թիրախ նախանշված 53%-ին: 2008-2010թթ. ընթացքում տեղի ունեցած այս թեթև փոփոխությունները պարտադիր չէ, որ լիովին կամ մասամբ վերագրվեն ՈԿԿԻՀ ծրագրին, քանի որ ծրագրի ազդեցությունից դուրս գտնվող եղանակային պայմանները, մշակվող մշակաբույսերի ընտրությունը, ազգային ոռոգման քաղաքականության բարեփոխումները, ինչպես նաև աջակցության շրջանակներում իրականացված այլ ծրագրերը կարող էին նույնպես ունենալ իրենց ազդեցությունը ոռոգման արդյունքների, ՋՕԸ-ների ծախսերի և եկամուտների կազմավորման վրա: Չնայած վերոնշյալ չափավոր բարելավումներին՝ ՋՕԸ-ները դեռևս հեռու են ֆինանսական ինքնաբավությունից ինչպես կարճաժամկետ, այնպես էլ միջնաժամկետ հեռանկարում:

Պատկեր 7: ԶՕԸ-ի ծախսածածկման տոկոսադրույքները, 2007-2010թթ. (տոկոս)

Աղբյուր. ԶՕԸ-ների 2007-2010թթ. վարչական տվյալները: Ընտրանքի չափը՝ 44 ԶՕԸ:

Նշում. Ծախսածածկման մակարդակը սահմանված է որպես ջրամատակարարման վարձավճարներից ծածկված շահագործման և պահպանման ծախսերի տոկոսը:

Անդամակցության մակարդակը, անդամավճարների վճարման մակարդակը և ԶՕԸ-ի ներկայացուցչությունը թվում են բարելավված: Ջրօգտագործողների հարցման տվյալները ցույց տվեցին, որ չնայած ԶՕԸ-ների կողմից սպասարկվող տարածքներում ռոտզման եղանակները չեն փոխվել, անդամակցության մակարդակի և անդամավճարների մակարդակի մեջ որոշակի բարձրացում կա (Աղյուսակ 8): 2009-ից 2010թթ ԶՕԸ-ների անդամակցությունը բարձրացել է 38%-ից 48%, իսկ ԶՕԸ-ներում ջրամատակարարման վարձավճարների հավաքագրումը 75%-ից բարձրացել է 92%: Բարձրացել է նաև այն ռեսպոնդենտների թիվը, ովքեր գիտեն, որ ԶՕԸ-ում կան իրենց գյուղի ներկայացուցիչներ: Այդ թիվը 2010թ. հասել է 52%-ի՝ 2009թ. արձանագրված 27%-ի համեմատ: Հետաքրքիր է նաև, որ աճել է ջրամատակարարման դիմաց վճարված վարձավճարի միջին գումարը՝ 2010թ. կազմելով 98,000 ԱՄՆ դոլար 2009թ.-ի 76, 000 ԱՄՆ դոլարի փոխարեն, սակայն չի փոխվել այն ռեսպոնդենտների տոկոսը, ովքեր ասում են որ ամբողջությամբ վճարել են ռոտզման ջրի համար:

Կրկին, այս փոփոխությունները չեն կարող ամբողջությամբ վերագրվել ՈԿԿԻՀ ծրագրին՝ հաշվի առնելով 2008-2010թթ. տեղի ունեցած բնապահպանական, տնտեսական և քաղաքական զարգացումները, որոնք նույնպես կարող էին իրենց ազդեցությունն ունենալ այս արդյունքների վրա: Այնուամենայնիվ, հավանական է, որ ՈԿԿԻՀ-ն իր դերն է ունեցել ԶՕԸ-ների անդամավճարների հավաքագրման մակարդակի և ԶՕԸ-ների գործունեության վերաբերյալ տեղեկացվածության բարձրացման հարցում, քանզի դրանք ՈԿԿԻՀ-ի ուղենիշներում ուրվագծված գործողություններն ու արդյունքներն էին, իսկ ԶՕԸ-ները այդ ուղենիշներին հասնելու դիմաց խրախուսանքի են արժանացել նվիրատրվող տեխնիկայի կամ այլ ձևով:

Աղյուսակ 8: ՈԿԿԻՀ աջակցության շրջանակներում ֆերմերների ցուցանիշները ռոտզման և ԶՕԸ գործառնությունների գծով 2009 և 2010 թթ(տոկոս, եթե այլ բան նշված չէ)

	2009	2010	2009-2010 փոփոխություն
ԶՕԸ անդամակցություն, պայմանագրեր և ներկայացուցչություն			
ԶՕԸ անդամակցություն	38	48	10
Ներկայումս անդամավճար վճարողներ	75	92	16
Նախորդ տարում պայմանագիր են կնքել ԶՕԸ-ի հետ	74	69	-5
ԶՕԸ-ում ունեն իրենց գյուղի ներկայացուցիչ	27	52	24
Վերջին տարում հարցվողն ամբողջությամբ վճարել է ռոտզման ջրի համար	60	60	0
Ընդ. Վճարված ԱՄՆ դոլարով (ջրի վճարումներ կատարելու պայմանական)	76	98	22
Ընտրանքի չափը	1,420	1,420	

Աղբյուր. 2009թ. և 2010թ. Զրօգտագործողների հարցումներ

Նշում. 2009-2010թ. համար ներկայացված փոփոխությունները կարող են հավասար չլինել նույն թվականների համար գեկուցված արժեքներին, կլորացման հետևանքով:

Ռոտզման ազգային քաղաքականության ոլորտում ՈԿԿԻՀ-ի ջանքերը կարող են հանգեցնել գյուղատնտեսության կայուն զարգացմանն աջակցելու գործընթացում ռոտզման համակարգի ունեցած դերի որոշ երկարաժամկետ փոփոխություններին: ՈԿԿԻՀ ծրագրի ռոտզման քաղաքականության բաղադրիչի նպատակն էր մշակել և ընդունել ռոտզման ազգային քաղաքականություն Հայաստանի ռոտզման համակարգի համար և ապահովել քաղաքականությամբ նախանշված օրենսդրական դաշտի բարեփոխությունները: Մոթ ՄաքԴոնալդ կազմակերպության խորհրդատուները մշակեցին ռոտզման քաղաքականության և ռազմավարության փաստաթղթի նախագիծ, որը հաստատվել է ՀՀ կառավարության կողմից 2009թ. դեկտեմբերին: Այնուհետև, «ԱՎԱԳ Մոլուշնգ-ը» մշակել է ռոտզման նոր քաղաքականությանն առնչվող օրենսդրական բարեփոխումների ռազմավարական պլան: Այս փաստաթղթերում և բարեփոխումներում ներառված քաղաքականության կարևորագույն բարեփոխումները հարկերի և սուբսիդիաների վերաբերյալ օրենսդրական փոփոխություններն են: Շահագրգիռ կողմերը դիտարկել են ՀՀ կառավարության կողմից քաղաքականության մշակումն ու ընդունումը, ինչպես նաև տվյալ բաղադրիչի շրջանակներում իրականացված օրենսդրական փոփոխությունները որպես բաղադրիչի առաջնային նպատակների կատարում: Մակայն, շահագրգիռ կողմերը համաձայնվել են նաև, որ Հայաստանի ռոտզման համակարգը հաջողությամբ կարգավորելու համար դեռ լրացուցիչ օրենսդրական բարեփոխումների կարիք կա:

Է. Հետերքահավաքային, վերամշակման և մարքեթինգի բաղադրիչ

1. ՀՎՄ-ի ամփոփ նկարագրություն

ՀՎՄ-ի նպատակն է եղել բարելավել գյուղմթերքի հետերքահավաքային պահպանումը, ուժեղացնել վերամշակող ընկերությունների աշխատանքը և հայ արտադրողներին կապել միջազգային և տեղական շուկաների հետ: ՀՎՄ բաղադրիչն իրականացվել է 2008-2011թթ. ընթացքում ԷՍԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի կողմից, որի շրջանակներում աջակցություն է տրամադրվել ինչպես կազմակերպություններին, անպես էլ արդյունաբերության խթանման տեսքով: Կազմակերպությունների մակարդակով ԷՍԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի մասնագետները շահառու կազմակերպությունների համար վերապատրաստման դասընթացներ են անցկացրել հետևյալ թեմաներով. սննդի անվտանգություն, վերամշակման տեխնոլոգիաներ և պրակտիկա, տեսակավորման, փաթեթավորման և պահեստավորման սկզբունքներ, որակի կառավարման համակարգեր և բիզնես/ֆինանսական վերլուծություն: Ի լրումն, ԷՍԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի մասնագետները ձեռնարկություններին տրամադրել են տեխնիկական աջակցություն՝ ամենօրյա գործունեությունը բարելավելու և երկարաժամկետ բիզնես պլաններ մշակելու նպատակով: ԷՍԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի անձնակազմի առաջնային նպատակն է եղել ազդեցիկության ոլորտում աշխատող փոքր և միջին վերամշակող ձեռնարկություններին տեխնիկական աջակցություն տրամադրելը, քանի որ այս ձեռնարկությունները հանդիսանում են արտադրողի և սպառողի միջև առաջնային օղակ: ՀՎՄ իրականացնողները ստեղծել են նաև ֆերմերների ոչ ֆորմալ խմբեր, նվիրատվության կարգով այդ խմբերին տրամադրել են սերմեր, պարարտանյութեր և տեխնիկական աջակցություն՝ օգնելով նրանց համաձայնագրեր և պայմանագրեր կնքել գույատնտեսական մթերք գնողների հետ:

Արդյունաբերության մակարդակում ԷՍԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ կազմակերպության մասնագետներն օգնել են իրականացնել «Գնիր հայկականը» քարոզարշավը և մշակել ավտոմատացված հաշվետվությունների մարքեթինգային տեղեկատվության Հայկական համակարգը (ARMIS): ՀՎՄ-ի մեկ այլ կարևոր նպատակն էր մթերման կետերի (փոքր տարածքներ, որտեղ մի քանի արտադրող կարող են պահեստավորել և պահպանել իրենց գյուղմթերքը սառնարանային պայմաններում) և համախմբման կենտրոնների (մեծ պահեստներ, որոնք նախատեսված են թվով ավելի շատ արտադրողների գյուղմթերքի պահպանման, համախմբման և փաթեթավորման համար) ստեղծումը:

2. Գնահատման մոտեցումը

ՀՎՄ բաղադրիչի գնահատման համար մենք որոշեցինք կենտրոնանալ ձեռնարկությունների նկարագրողական բնութագրերի վրա, ինչպես նաև հետերքահավաքային մեթոդների կիրառման, շահութաբերության և կենսունակության վրա՝ օգտագործելով ձեռնարկությունների կիրառման հետազոտությունը /ՁԿՀ/: ՁԿՀ մասնակիցներն էին հանդիսանում մինչև 2010թ. սեպտեմբերը ՀՎՄ աջակցություն ստացած ձեռնարկությունները: Ի տարբերություն մյուս բաղադրիչների վերլուծությանը՝ տվյալ բաղադրիչի համար մենք չունեինք հակադիր իրական փաստացի որևէ գնահատական, այսինքն՝ թե ինչպիսին կլինեք այդ ձեռնարկությունների զարգացումը ՀՎՄ-ի միջամտության բացակայության պարագայում: ՁԿՀ-ն չի անդրադարձել նաև ՀՎՄ միջամտություններից դուրս մնացած ձեռնարկություններին: Ինչպես նաև, նախքան

աջակցության տրամադրումը ՁԿՀ ելակետային հետազոտություն չի իրականացվել: Հետևաբար, մենք միայն կարող էինք վերլուծել ՀՎՄ-ի միջամտության հնարավոր ազդեցությունը՝ հիմնվելով մասնակիցների կողմից որպես տվյալ աջակցության արդյունք արձանագրած փոփոխությունների և այդ փոփոխությունների մեջ ՀՎՄ-ի ներդրման վերաբերյալ նրանց պատկերացումների վրա:

3. ՀՎՄ բաղադրիչի իրականացումը

ՀՎՄ մասնակիցներին սահմանելը բավականին դժվար գործընթաց էր: ՀՎՄ գծով նպատակային աջակցություն ստանալու համար շահառուներին որոշելու նպատակով ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ն նախ և առաջ կազմեց սննդի արտադրության, վերամշակման կամ մարքեթինգով զբաղվող գրանցված փոքր ձեռնարկությունների մի ցանկ: Այս մոտեցման արդյունքում ստացված թիվը հնարավոր 200 շահառուներից պակաս էր: Երբ սույն ծրագիրն իրականացնողները հայտնաբերեցին, որ գրանցված ձեռնարկությունների թիվն ավելի քիչ է, քան ՀՎՄ աջակցություն ստանալու համար ծրագրով նախատեսված 300 ձեռնարկությունը, այդ թիրախը նվազեցվեց 225-ի:

Ծրագրի իրականացման թիրախներին հասնելու համար իրականացնողն աշխատատեղ է նաև ֆերմերային խմբերի հետ: Հաշվի առնելով Հայաստանում գրանցված արտադրող և վերամշակող ձեռնարկությունների պակասը՝ ՀՄԿ-ն և ՀՄՀ-Հայաստանը որոշում ընդունեցին, որ ԷՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի մասնագետները պետք է նաև կազմակերպեն ֆերմերների ոչ ֆորմալ խմբեր և աջակցեն դրանց: Այս աջակցության նպատակն էր հզորացնել նորաստեղծ մթերման կետերը և համախմբման կենտրոնները, ինչպես նաև ուժեղացնել վերջերս վերապատրաստված միբզ վերամշակողների հետ ուղղակիորեն համագործակցող ֆերմերային խմբերի ունակությունները՝ այսպիսով հզորացնելով առանցքային արժեշտային նոր օղակները: 2011թ. սեպտեմբերի դրությամբ ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ն 133 ձեռնարկություններից բացի աջակցություն էր տրամադրել նաև լրացուցիչ 94 ֆերմերային խմբերի՝ այսպիսով հասնելով թիրախին, որով նախատեսված էր աջակցություն տրամադրել 225 շահառուների:

ՀՎՄ-ի աջակցությունը մեծապես տարբերվել է ըստ շահառուների խմբի: ՁԿՀ հարցվողներն ըստ տարբեր խմբերի՝ առևտրային կազմակերպություններ, անհատ ձեռներեցներ և ֆերմերային խմբեր, նշել են ՀՎՄ ստացած տարբեր միջամտությունների մասին: Առևտրային կազմակերպությունների շրջանում առավել հաճախ իրականացված աջակցության տեսակներ են եղել սննդի անվտանգության վերաբերյալ դասընթացները /վերապատրաստումները/ և արժեշտային կապերի օժանդակությանն ուղղված գործողությունները: Հասարակական /ոչ պետական/ կազմակերպությունների շրջանում տրամադրված աջակցության առավել տարածված տեսակն է եղել հետերրքահավաքային տեխնոլոգիաների վերաբերյալ վերապատրաստումն ու մթերման կետերի ստեղծումը: Ֆերմերային խմբերում արձանագրվել է ներդրանքի (input), ինչպես նաև խմբի կազմակերպման հետ կապված աջակցություն: Անհատ ձեռներեցները հիմնականում նշել են ներդրանքի հետ կապված աջակցության, ինչպես նաև չրի արտադրության և հետերրքահավաքային տեխնոլոգիաների վերաբերյալ վերապատրաստումներին մասնակցության մասին:

ՀՎՄ մասնակիցների հետ որակական հարցազրույցների արդյունքում ՀՎՄ բաղադրիչի աջակցության օգտակարության վերաբերյալ հակասական եզրակացություններ են արվել: ՀՎՄ բաղադրիչի շրջանակներում աջակցություն ստացած մի քան վերամշակողները մասնավորապես արժևորել են չրի արտադրության և սննդի անվտանգության հարցերում տրամադրված աջակցությունը: Ի լրումն, չգրանցված չիր արտադրողները բարձր են գնահատել արտադրության տեխնոլոգիաների և հումքի վերաբերյալ ուսուցումները: Հարցմանը մասնակից շահառուների մի մասն էլ բարձր է գնահատել բրենդի զարգացման հարցում տրամադրված տեխնիկական աջակցությունը: Այնուամենայնիվ, տեղական ցուցահանդեսներին և գուղատնտեսական միջոցառումներին մասնակցությունը միաձայն համարվել է համակրանք չվայելող գործողություն, քանի որ նման միջոցառումներն ուղղակիորեն չեն օգնել մասնակիցներին ընդլայնել իրենց շուկան կամ կապեր հաստատել տեղական և միջազգային գործընկերների հետ: Հարցազրույցների ժամանակ շահառուները շեշտել են տեղական և արտաքին շուկաներ մուտք գործելու համար շարունակական աջակցություն ստանալու իրենց կարիքը և հայտարարել, որ ՀՎՄ-ի աջակցությունն այս հարցում թերի է գտնվել:

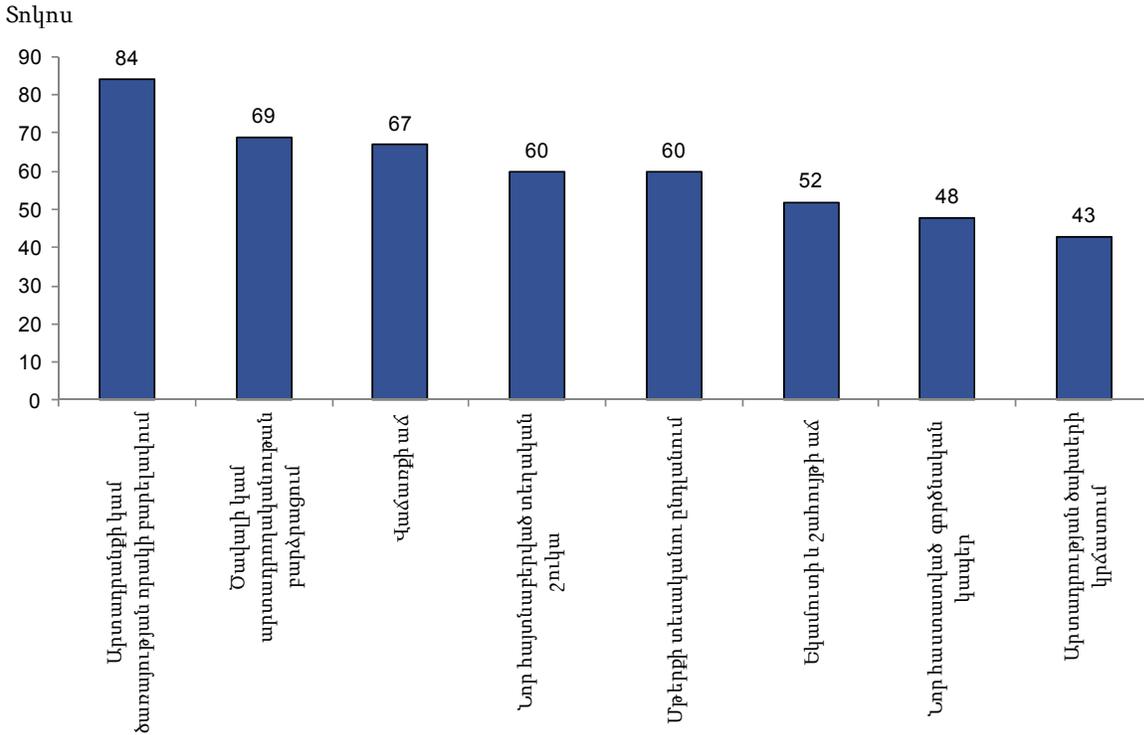
Մթերման կետերի և համախմբման կենտրոնների ստեղծումը դիտվել է որպես բարենպաստ ծրագրային միջամտություն շատ շահառուների կողմից, սակայն հարկ է նշել, որ որոշ կետեր/կենտրոններ աշխատել են ավելի լավ քան մյուսները: Ծրագրի միջանկյալ գնահատումից հետո ՀՄՀ-Հայաստանը և ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ն առաջնայնությունը տվեցին 20 մթերման կետերի/համախմբման կենտրոնների ստեղծմանը՝ որպես ծրագրային թիրախի: ՀՄՀ-Հայաստանը հաստատեց համաֆինանսավորման մեխանիզմը: ՀՄՀ-Հայաստանը մինչև 20% մասնակցություն էր ցուցաբերում համախմբման կենտրոնների հիմնադրման ներդրումային ծախսերին, իսկ մթերման կենտրոնների պարագայում կատարում էր մինչև 10.000 ԱՄՆ դոլարի ներդրում: Համախմբման կենտրոնների հիմնադրմանը նախորդել էր իրականացնողի կողմից կատարված մանրաձախ առևտրով զբաղվողների վերաբերյալ ոչ ֆորմալ վերլուծությունը, որի միջոցով պարզվել էր, թե որտեղից և ինչ գնով են վերջիններս գնում գյուղմթերքը: Այնուհետև, շահագրգիռ կոոպերատիվներին և անհատ ձեռներեցներին ներկայացվել են մթերման կետերի և համախմբման կենտրոնների ստեղծման ծախսերն ու օգուտները: Այդ ջանքերի արդյունքում 2011թ. կեսին արդեն գործում էին մի քանի համախմբման կենտրոններ, այդ թվում՝ Գյուղատնտեսական ասոցիացիաների ֆեդերացիայի (ԳԱՖ) կողմից կառուցված և գործարկվող համախմբման կենտրոնը:

ԳՈՎ զեկույցի համաձայն, ԳԱՖ-ի համախմբման կենտրոնը և մթերման կետերն ունեն հետագայում իրենց գործունեությունը շարունակելու առավելագույն հնարավորությունները, քանի որ այս նախաձեռնությունները դիտվում են որպես սեփականություն շահառուների կողմից և ուղղակիորեն ծառայում են արտադրողների և գնորդների խրախուսման և տեղեկատվական կարիքներին: Մինչև 2011թ., սակայն, ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ն և այլ շահառուները հակասական կարծիքներ ունեին ԳԱՖ-ի հետ ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի համագործակցության վերաբերյալ: Ծրագրի ավարտին ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ն հայտնաբերեց, որ ֆեդերացիան՝ չնայած ԷյՄԻԴԻԱյ/ՎՕԿԱ-ի տրամադրած մարքեթինգային աջակցությանը, արդյունավետ կերպով չի կառավարում իր համախմբման կենտրոնը: Այսուհանդերձ, անհատ ձեռներեցի կողմից հիմնադրված առնվազն մեկ համախմբման կենտրոն շատ արդյունավետ և շահութաբեր գործունեություն է ծավալել 2011թ. դրությամբ:

Հակասական տվյալներ են ստացվել ձեռնարկությունների հիմնական ցուցանիշների վրա ՀՎՄ-ի ունեցած դրական ազդեցության վերաբերյալ: Ձեռնարկությունների հարցման համաձայն՝ ՀՎՄ շահառուների մեծամասնությունը դրական է գնահատել ՀՎՄ-ի միջամտության արդյունքում կատարված բարելավումները: Գրանցված դրական արդյունքներից ամենից տարածվածները հետևյալն են՝ արտադրանքի և ծառայությունների որակի բարձրացումը, արտադրողականության աճը և վաճառքի ծավալների աճը (Պատկեր 8): Բոլոր շահառուների մոտ կեսը գրանցել են եկամտի և շահույթի աճ: Վաճառքի ծավալների աճի հարցում որոշակի տարբերություն է նկատվում շահառու խմբերի կարծիքների միջև, քանի որ անհատ ձեռներեցների և ոչ պետական (հասարակական) կազմակերպությունների գրեթե կեսն է արձանագրել նման բարելավում՝ համեմատած առևտրային ընկերությունների և ֆերմերային խմբերի երկու երրորդի (2/3) հետ (արտացոլված չէ): Ընդհանուր առմամբ, ձեռնարկություններն այդ դրական արդյունքները հիմնականում վերագրում են ՀՎՄ աջակցությանը: Որակի, վաճառքի, շահույթի և արտադրողականության բարելավումներ արձանագրած ձեռնարկությունների 70%-ից ավելին նշել են, որ ՀՎՄ աջակցությունը նպաստել է (առնվազն մասամբ) այդ դրական արդյունքների ստացմանը (արտացոլված չէ): Չնայած ՁԿՀ հարցման արդյունքները ցույց են տալիս բարձր դրական արդյունքներ՝ դրանք հակասում են «Սոցիոսկոպ» կազմակերպության կողմից իրականացված որակական հետազոտության արդյունքներին, որոնց համաձայն ՀՎՄ աջակցությունն ընդհանուր առմամբ չի հանգեցրել արտադրության կամ վաճառքի չափելի բարելավումներին:¹¹

¹¹ Այս տարբերությունները կարող են արտացոլել տվյալների հավաքագրման տարբեր մեթոդների մոտեցումները և այս երկու հարցումների ժամանակահատվածի տարբերությունը: Օրինակ. Գործընթացի որակական վերլուծությունը / ԳՈՎ/ հարցազրույցներ է անցկացրել ՀՎՄ անհատ մասնակիցների հետ, մինչդեռ Ձեռնարկությունների կիրառման հետազոտությունն / ՁԿՀ/ իրականացվել են ՀՎՄ աջակցություն ստացած բոլոր ընկերությունների կամ ֆերմերային խմբերի մեկից ավելի անդամների հետ: Հնարավոր է նաև, որ ՀՎՄ աջակցությունը բարելավվել է ԳՈՎ (2008/2009թթ.) և ՁԿՀ (2010 և 2011թթ.) միջև ընկած ժամանակահատվածում: Այս բարելավումները հնարավոր է, որ արտացոլում են ՀՎՄ աջակցության մոտեցումների մեջ եղած փոփոխությունները, որոնք մասամբ հիմնվում էին ավելի վաղ հետազոտությունների արդյունքների վրա:

Պատկեր 8: ՀՎՄ շահառուների կողմից ներկայացված արդյունքները բիզնեսի հիմնական ցուցանիշներով(տոկոսային հարաբերությամբ)

Աղբյուր: 2010-2011 ՁԿՀ

H. Եզրակացություններ և քաղված դասեր

ՀՄԿ-ն և ՀՄՀ-Հայաստանը նախատեսել էին Հայաստանում գյուղատնտեսական արտադրությունը բարելավելու և գյուղական աղքատությունը կրճատելու միասնական և միմյանց լրացնող գործողությունների մի շարք, որոնք շատ հավակնոտ թիրախներ էին սահմանել բոլոր չորս բաղադրիչների համար: Ծրագիրն իրականացնողները կարողացել են հասնել և նույնիսկ գերազանցել այդ թիրախները: Դա հատկապես նկատելի է վերապատրաստման բաղադրիչի աշխատանքում, որի շնորհիվ Հայաստանում 45 000-ից ավելի ֆերմերներ մասնակցել են ՋՆԿ, իսկ դրանցից 36 000-ից ավելին՝ նաև ԲԱԳ դասընթացներին:

ՋՊՇ ենթածրագրի Վերապատրաստում բաղադրիչի առավել խիստ գնահատման արդյունքում մենք չենք գտել ապացույցներ առ այն, որ վերապատրաստումներն էապես բարելավել են ֆերմերների բարեկեցության ցուցանիշները՝ եկամուտը, աղքատության նվազեցումը կամ սպառումը: Մենք չենք հայտնաբերել հիմնավոր փաստեր ՋՆԿ այնպիսի նոր մեթոդների կիրառման վերաբերյալ, որոնք կարող են երկարաժամկետ ազդեցություն ունենալ: Միգուցե, կիրառմանը խոչընդոտել են այնպիսի ինստիտուցիոնալ գործոններ, ինչպիսիք են ջուրը խնայողաբար օգտագործելու դրամական խրախուսման բացակայությունը, կամ բարձրարժեք մշակաբույսերի աճեցման համար անհրաժեշտ տեխնոլոգիաների մեջ ներդրում կատարելու համար վարկային միջոցների պակասը:

Ինչպես նշվել է վերոհիշյալ, մենք փորձել ենք գնահատել ՋՇ մյուս երեք բաղադրիչները նույնպես, սակայն չենք կարող վերջնական գնահատական տալ դրանց ազդեցության վերաբերյալ: Չնայած մեթոդաբանական սահմանափակումներին, որոնք կապված են այս բաղադրիչների գնահատման ոչ խորը մոտեցման հետ՝ գնահատման հիմքում ընկած փաստերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ ՋՇ-ի վարկային միջոցները կարող էին նպաստել շահառուների արտադրության, դրամաշրջանառության և եկամուտների մեծացմանը, ի հեճուկս այն բանի, որ շատ քիչ թվով վերապատրաստում անցած ֆերմերներ են ՋՇ վարկ ստացել: Բացի այդ, որակական ապացույցներից և դիտարկումներից հետևում է, որ որոշ ՀՎՄ միջամտություններ (ինչպիսիք են մթերման կենտրոնները) կարող են կայուն լինել, մինչդեռ մյուսները, մասնավորապես՝ ֆերմերային խմբերին և վերամշակողներին տրամադրված աջակցությունը, կարող էր և մեծ ազդեցություն չունենար: Վերջապես, չնայած մենք տեսնում ենք ՋՇ-ների ծախսածածկման և զուտ եկամուտների բարելավումներ, այնուհանդերձ մենք չենք կարող դրանք վերագրել բացառապես ՋՇ ծրագրի ՈԿԿԻՀ բաղադրիչին: Ավելին, ՋՇ-ների կողմից իրենց գործունեության բարելավմանն ուղղված աշխատանքների նկատմամբ հետաքրքրության և դրանցում ներգրավվածության պակասն այնպես է սպառնում արդյունքների կենսունակությանը, որ դրանք ՈԿԿԻՀ-ին վերագրելը դառնում է վիճելի: Սակայն, օրենսդրությամբ ամրագրված ոռոգման համակարգի բարեփոխումների բաղադրիչը, ամենայն հավանականությամբ, որոշակի ազդեցություն կունենա ՋՇ-ների երկարաժամկետ ծախսածածկման վրա, քանի որ վերջերս իրականացված բարեփոխումները նվազեցրել են ՋՇ-ների հարկային բեռը:

Քանի որ ՋՇ ենթածրագրի Վարկային, ՈԿԿԻՀ և ՀՎՄ բաղադրիչների գնահատումները սկսվել են այն ժամանակ, երբ ՋՇ ենթածրագիրն արդեն իրականացման փուլի մեջ էր, ապա հնարավոր չէր մշակել այնպիսի քանակական գնահատում, որը թույլ կտար հանգամանալից ուսումնասիրել ՋՇ ենթածրագրի գործողությունների միացյալ արդյունքները: Այնուամենայնիվ, մենք կարող ենք փորձել չափել ՋՇ-ի հնարավոր ընդհանուր ազդեցությունը՝ հաշվի առնելով առկա փաստերն ու արդյունքները: Ցավոք սրտի, ինչպես արդեն քննարկվել է վերևում, ՋՇ բաղադրիչներն այդքան էլ լավ փոխկապակցված չեն եղել, այնպես որ շատ փոքր է հավանականությունը, որ պլանավորված փոխլրացումներն իրականացվել են: Այդ իսկ պատճառով, ՋՇ-ի համընդհանուր ազդեցությունը գնահատելիս մենք գնահատում ենք յուրաքանչյուր բաղադրիչի՝ իր թիրախ բնակչության վրա ունեցած ազդեցությունը: ՋՇ Վերապատրաստման բաղադրիչը ծրագրի ամենամեծ և ամենատեսանելի բաղադրիչն էր, սակայն այն շատ քիչ ազդեցություն է ունեցել ՋՇ ենթածրագրի համընդհանուր նպատակների, այն է՝ գյուղատնտեսական արտադրության, գյուղատնտեսական շահույթների և տնային տնտեսության եկամտի ավելացման վրա: Այսպիսով, ՋՇ ծրագրի ցանկացած ընդհանրացված արդյունքներ կարող են բացահայտվել միան յուրաքանչյուր բաղադրիչի ուղղակի ազդեցության գնահատմամբ: Կան որոշ վկայություններ ՋՇ ծրագրի վարկային և ՀՎՄ բաղադրիչների ազդեցության մասին այն շահառուների վրա, ովքեր այս բաղադրիչների միջամտությունների մասնակցիներ են եղել, սակայն չկան վկայություններ առ այն, որ այդ բաղադրիչներն ունեցել են ազդեցության ավելի լայն շրջանակ, քան իրենց ուղղակի շահառուներն էին: Թեև որոշ մասնակիցներ հնարավոր է, որ օգտվել են ծրագրից, սակայն ՋՇ-ի համընդհանուր ազդեցությունը թիրախային շահառուների ամբողջական խմբի վրա հավանաբար շատ փոքր է՝ համեմատյալապես Համաձայնագրի ավարտի դրությամբ: Սակայն, հարկ է նշել, որ ֆերմերների վրա ՈԿԿԻՀ-

ի հնարավոր ազդեցություններից շատերը նախատեսված են եղել Համաձայնագրի ժամանակահատվածից դուրս՝ ոռոգման ենթակառուցվածքների մեջ ներդրումների և ՋՕԸ-ների արդյունավետության բարձրացմանը զուգընթաց: Եթե ՈԿԿԻՀ-ն հաջողության հասնի այս նպատակներում, ապա ազդեցության կրողները կլինեն մեծ թվով ֆերմերներ:

Մեր ուսումնասիրությունն առաջարկում է որոշակի դասեր ապագա նմանատիպ ծրագրերի համար.

Վերապատրաստման համար ավելի համեստ թիրախները և վերապատրաստման մասնակիցների ավելի լավ ընտրությունը կարող են օգնել, որպեսզի ավելի շատ ֆերմերներ ընդօրինակեն ներկայացվող փորձը. Վերապատրաստման բաղադրիչի գնահատման արդյունքները հանգեցնում են այն եզրակացությանը, որ շատ դժվար է համոզել ֆերմերներին փոխել իրենց վարքագիծը, հատկապես երբ նոր գործելակերպի/մեթոդների ընդօրինակման համար բազմաթիվ խոչընդոտներ կան: Բացի այդ, քանի որ իրականացնողը սահմանափակ ժամանակահատվածի համար բավականին մեծ թիրախներ ուներ, հնարավոր է, որ ֆերմերների ընտրությունը/հավաքագրումը ուղղակիորեն չընդգրկեր նրանց, ովքեր դրա կարիքն առավել շատ ունեին: Վերապատրաստման ավելի փոքր թիրախները հնարավորություն կտային ավելի շատ ժամանակ ունենալ համապատասխան ֆերմերներ բացահայտելու և ընտրելու համար, իսկ այնուհետև հետևելու վերապատրաստված ֆերմերների աշխատանքին՝ հայտնաբերելով և լուծելով նոր փորձի ընդօրինակմանը խոչընդոտող խնդիրները: Նման մոտեցումը կարող է հանգեցնել ավելի մեծ զուտ օգուտի, նույնիսկ եթե ծրագրի ընդհանուր ազդեցությունը ավելի փոքր լինի: Նշենք, որ վերապատրաստման թիրախները (ինչպես նաև ՀՎՄ թիրախները) փոփոխվել էին ծրագրի միջանկյալ վերանայման արդյունքում: Սույն գնահատման բացահայտումները վկայում են, որ այդ վերանայված թիրախները, հավանաբար, բավարար չէին, սակայն մենք կարծում ենք, որ այն ժամանակ լուրջ ապացույցներ չկային ծրագրում արմատական փոփոխություններ կատարելու համար:

Վերապատրաստումը կարող էր ավելի լավ զուգակցվել շահառու ֆերմերների կարիքների հետ: Իրականացնողները վերապատրաստման նյութերը մշակելիս հարմարեցրել են դրանք Հայաստանի յուրաքանչյուր գյուղատնտեսական գոտու պայմանների համար: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի տարբեր տարածքներում վերապատրաստմանը մասնակցող բոլոր ֆերմերները ստանում էին նույն տեսակի տեղեկատվություն, իսկ վերապատրաստումներն իրականացվում էին նույն լսարանային դասընթացների և դաշտային պրակտիկ այցելությունների ձևաչափով: ՋՆԿ և ԲԱԳ վերապատրաստումները ներառում էին շատ պարզ փորձ, սակայն դրանք ընդգրկում էին նաև բավականին ծախսատար միջամտություններ (որոնք, սակայն, ընդօրինակման դեպքում կարող են ավելի լավ երկարաժամկետ արդյունքներ ունենալ): Այսուհանդերձ, շատ փոքր էր հավանականությունը, որ վերապատրաստված ֆերմերներն ի վիճակի կլինեն ներդրում կատարել այդ ծախսատար մեթոդների/տեխնոլոգիաների կիրառման մեջ: Վերապատրաստման այլընտրանքային ռազմավարություն կլինեք վերապատրաստման բովանդակությունը հարմարեցնելը այդ վերապատրաստման ընթացքում ուսուցանված ոռոգման և մշակության մեթոդների կիրառման մեջ ներդրում կատարելու ֆերմերի հնարավորություններին: Օրինակ, փոքր ֆերմերներին ովքեր չունեն ներդրումային կապիտալ, կարելի է առաջարկել վերապատրաստում ամենապարզ և էժան ՋՆԿ մեթոդների/տեխնոլոգիաների/գործելակերպի վերաբերյալ: Ցուցադրական

տեղամասեր այցելությունները կարող են նույն տրամաբանությամբ կառուցվել: Վերապատրաստումները պետք է նաև հաշվի առնեն ֆերմերների հուսալի ոռոգման ջուր ունենալու/չունենալու փաստը կամ ոռոգման ենթակառուցվածքների վերականգնման ժամանակացույցը: Նման մոտեցումը կարող էր առավել արդյունավետ օգտագործել ֆերմերի և վերապատրաստողի ժամանակը և շեշտադրել ընդօրինակման ավելի բարձր հավանականություն ունեցող մեթոդները/տեխնոլոգիաները: Բոլոր ֆերմերները կարող էին ավելի շատ օգուտ ստանալ, եթե վերապատրաստումներն ավելի հարմարեցված լինեին հայկական համատեքստին: Օրինակ, չնայած որ ՋՆԿ վերապատրաստումները կենտրոնանում էին ջրի խնայողության վրա, Հայաստանի ֆերմերները ոռոգման ջրի համար վճարում են ըստ հեկտարի և ոռոգվելիք մշակաբույսերի տեսակի և ոչ թե ըստ ոռոգման ջրի քանակի. արդյունքում չի ստեղծվում ջուրը խնայելու խթան:

Ծրագրերը կարող են դիտարկել ավելի նպատակային մոտեցում վերապատրաստումներին մասնակից ֆերմերների և վարկառու ֆերմերների ընտրության հարցում, ինչը կարող է ավելի լավ կապեր ստեղծել երկու բաղադրիչների միջև: ՋՆԿ վարկավորման մակարդակն անհամաչափ ցածր է եղել իրականացված վերապատրաստումների համեմատ, և վերապատրաստված ֆերմերների շատ փոքր թիվ է ստացել ՋՆԿ վարկեր: Սա դժգոհություններ է առաջացրել վարկ ստանալու ակնկալիքներով վերապատրաստումներին մասնակցած ֆերմերների շրջանում և միգրացե հանգեցրել է անարդյունավետությանն այն առումով, որ ֆերմերներին ներկայացվել են տեխնոլոգիաներ, որոնք մատչելի չեն ընդօրինակման համար: Գյուղատնտեսական աջակցության ապագա ծրագրերը պետք է նկատի ունենան ավելի նպատակային (և միգրացե միացյալ) ընտրություն վերապատրաստման և վարկային բաղադրիչների մասնակից ֆերմերների ընտրության հարցում: Օրինակ, եթե ավելի առաջադեմ մեթոդների վերապատրաստման համար ընտրվեն միայն վարկ ստանալու բարձր հավանականություն ունեցող ֆերմերները, իսկ վերապատրաստման ավարտին այդ վարկը տրամադրվի, ապա վարկի ակնկալիքները ֆերմերների շրջանում կլինի ավելի իրատեսական և վերապատրաստված ֆերմերների մեծ մասը կստանա վերապատրաստման ընթացքում ներկայացված տեխնոլոգիաների մեջ ներդրման համար անհրաժեշտ կապիտալ: Առաջադեմ տեխնոլոգիաների վերաբերյալ ուսուցման և վարկի տրամադրման նման համադրությունը կարելի է առաջարկել բնակչության որոշակի հատվածին, մինչդեռ փոքր (և, ենթադրաբար, ոչ վճարունակ) ֆերմերներին կարելի է առաջարկել ավելի պարզ և ոչ թանկարժեք տեխնոլոգիաների ուսուցում կամ վերապատրաստում:

ՋՕԸ-ների աշխատակազմն ավելի ուժեղ դրդապատճառների կարիք ունի ՋՕԸ-ի գործունեությունը հզորացնելու համար: ՈԿԿԻՀ-ի իրականացման ամբողջ ընթացքում ՋՕԸ-ները պասիվ դեր են խաղացել խորհրդատվությունների և ԿԲՊ-ների մշակման և կիրառման հարցում: Իրականացնողներն ավելի մեծ հաջողությունների հասան նման վերաբերմունքի փոփոխությունների հարցում, երբ որպես խթան ներկայացրեցին սարքավորումներ ստանալու հնարավորությունը: Մասնակիցների ներգրավվածությունն ապահովելու համար ՋՕԸ-ների հետ կապված հետագա միջամտությունները՝ ներառյալ խորհրդատվությունները, վերապատրաստումները և նվիրատվությունները, պետք է հիմնվեն ՋՕԸ-ի աշխատակազմի համար ազդեցության առավել ուժեղ լծակների և խթաններ վրա, որպիսիք վերջիններս ի սկզբանե շահագրգռված լինեն իրենց ՋՕԸ-ը հզորացնելու մեջ:

Ապագա հետերքահավաքային և մարքեթինգային աջակցության ծրագրերը կարող են շահել ավելի նպատակային աջակցություն տրամադրելուց: Բոլոր արտադրողների խմբերի հետ աշխատելու և թիրախներին հասնելու համար նոր ֆերմերային խմբեր ստեղծելու փոխարեն ՀՎՄ իրականացնողները կարող են ավելի նպատակային աջակցություն տրամադրել թվով ավելի քիչ այնպիսի անհատների կամ խմբերի, որոնք խիստ հետևողական են աջակցությունից օգտվելու հարցում և ունեն դրական գործնական արդյունքների հասնելու բարձր ներուժ:

Վերապատրաստումների և ՀՎՄ աջակցության ծրագրերի սինքրոնացումը կարող է հզորացնել երկու բաղադրիչները: ՀՎՄ-ն կարող էր օգնել բացահատելու գյուղատնտեսական արժեչոթայի խախտված օղակները կամ Հայաստանի գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների կարիքները և այդ կարիքները հոգալու քայլերը: Այդ տեղեկատվությունը կարող է վերածվել ուսուցման ծրագրի՝ օգնելու ֆերմերներին փոխել իրենց գործելակերպը կամ մշակվող մշակաբույսերը՝ շուկայական պահանջներին ընդառաջ: Ի սկզբանե, ՋՊԾ ծրագրի տեսլականով, նման փոխընթացումներ նախատեսվում էին: Սակայն, ՋՊԾ վերապատրաստումը և ՀՎՄ-ն իրականացվել են միմյանցից մեկուսացված: Այդ մեկուսացմանը նպաստող գործոն էր նաև այն, որ վերապատրաստումները սկսվել էին ՀՎՄ-ի իրականացումից առաջ, ինչը պայմանավորված էր վերապատրաստման բաղադրիչի առջև դրված բարձր թիրախներով: Բացի այդ, ֆերմերային խմբերին ՀՎՄ ծառայություններ տրամադրելը կապված չէր ՋՊԾ վերապատրաստման հետ, ոչ էլ ՀՎՄ ծառայություններից օգտվող ֆերմերների խմբերի ստեղծումը խրախուսվել էր որպես վերապատրաստման մի մաս: